

Բնագիր

PAKINE

2018

թիվ 2

Գրականություն ~ Արուեստ ~ Իմացական Աշխարհ

Խմբագրական

Չապել Եսայեանը սիրելի անուն մըն է: Ան կ'առանձնանայ կին գրողներու հոյին մէջ ո՛չ միայն իբրեւ մեծագոյնը, այլ նաեւ հոգեբանական վէպերու ու նրբահիւս արեւմտահայերէնի գեղեցկագոյն ներկայացուցիչներէն մէկը: Ո՛վ չէ հմայուած «Սի-լիհտարի պարտէզները»ի տպաւորապաշտ գոյներով վիպականացած հեղինակին մանկութիւնը պատմող Պոլիսով կամ «Յոգիս աքսորեալ»ի ու «Վերջին բաժակը»ի զգացումներու բոցավառումներով յորդող Էջերով: Արդարեւ, գրողին ութ տասնամեակ առաջ անժամանակ կորուստէն ետք, վերջին տարիներուն կը գտնուինք հեղինակին վաղ շրջանի հրատարակած ու անգտանելի գործերու կամ երբեք հատորի կողքի տակ չանցած արտադրութեան հրատարակութեան ու վերահրատարակութեան գեղեցիկ երեւոյթին առջեւ, ասիկա՝ իր սիրելի Պոլիսէն, շնորհիւ Սեւան Տէյիրմենճեանի եւ այլոց ջանքերուն: Նոր Եսայեան մըն է որ կը ծնի մեր աչքերուն առջեւ, հետեւաբար ինչպէս չիրճուիլ իրողութեան բերած թարմ շունչով ու լեզուական վայելքով: Կը հաւատանք, որ Եսայեանի հանճարը արժանի է շատ աւելի լայն ճառագայթումի, քան ինչ որ եղած է անոր ճակատագիրը ցարդ: Հրատարակումներու այս շարքը դեր կը խաղայ դէպի այդ ուղղութիւն:

«Բագին»ի Էջերը կը բանանք Չապել Եսայեանի նոր լոյս տեսած երկու երկ խմբող հատորէն քաղուած հատուածներով՝ «Շնորհքով մարդիկ» ու «Հլուները եւ ըմբոստները»: Ասոնց կողքին, մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք Գրիգոր Պըլտեանի երկու վէպերը կողք կողքի դնող եւ մէկէն միւս շաղկապումները ի յայտ դարձնող համապարփակ վերջաբանը, որ նոյնպէս տեղ գտած է նշուած հատորին մէջ: Եսայեանի նուիրուած մեր Էջերը կ'ամբողջացնենք հեղինակին անտիպ մնացած նամակներու հրատարակումով, աշխատասիրութեամբ՝ Միհրան Մինասեանի:

Արձակ բաժնով կը հրատարակենք Մարուշի Vacuum-ը, Սպարտակ Ղարաբաղեանի ժամանակին մէջ սառած հայկական Հալէպը, Ենովք Լազեանէն քաֆքայական պատկեր մը եւ Խաչիկ Տէր Ղուկասեանի կարճ պատումներու շարքէն փունջ մը կարճ-կարճ պատմութեան: Բանաստեղծական Էջով Նանոր Ինճեճիկեանի բանաստեղծութիւնները:

Բանասիրական բաժնով կը ներկայացնենք Վարդան Մատթեոսեանի առաւելագրկման մանրակրկիտ աշխատանքը՝ Չարենցի Իտալիա անցուցած օրերուն հետ կապուած: Ամբողջ ժամանակաշրջան մը ընթերցողին աչքերուն առջեւ կը վերակենդանանայ անոր ընթերցումով: Իսկ արուեստի բաժնով կու տանք Մարկ Նշանեանի կատարած շահեկան հարցազրոյցը փարիզաբնակ երաժշտագետ ու խմբավար Արամ Թերովբեանի հետ, լեհական «Չառ» թատրոնի անդամներուն հետ անոր կատարած երկամեայ աշխատանքին առիթով: Այս թատրոնը վերջին տարիներուն Եւրոպայի զանազան քաղաքներու մէջ ներկայացուցած էր «Արմինէ, քոյրս» անունով, որ ժամանակակից պարի ու երգարուեստի ընդմէջէն մարմին ու ձայն կու տայ հայոց ողբերգութենէն բխող թեմաներու՝ կորուստի, հետքի, վկայութեան ու լռութեան լարերով:

ԱՊՐԻԼ-ՅՈՒՆԻՍ 2018

ԾԷ. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 2

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Շնորհքով մարդիկ

(Վեպ տեղական կեանքէ) | ՉԱՊԵԼ ԵՍԱՅԵԱՆ..... 5

Հլուները եւ ըմբոստները

(Վեպ պոլսական կեանքէ) | ՉԱՊԵԼ ԵՍԱՅԵԱՆ..... 9

Երկու վեպեր

| ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ..... 13

Չապէլ Եսայեանի հինգ անտիպ նամակները Լեւոն Բաշալեանին

(1924-1926 թթ.) | ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ..... 22

Vacuum

| ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՍԵԱՆ..... 28

Անսուտ հեքիաթ

| ՍՊԱՐՏԱԿ ՂԱՐԱԲԱՂՅԵԱՆ..... 31

Խմբագիր | Սոնիա Զիլճեան-Աճեմեան

Փոխխմբագիր | Նորա Բարսեղեան

Ձեւաւորում | Անոյշ Ակներեան Էջադրում | Գեորգ Փալանճեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՐԴ

Քրիստիան Բատիկեան

Մարուշ Երամեան

Վիգէն Թիւֆէնքճեան

Յակոբ Կիւլլիւճեան

Աւետիս Հաճեան

Վարդան Մատթէոսեան

Շաղիկ Մկրտիչեան

Արքմենիկ Նիկողոսեան

Արամ Պաչեան

Սեւան Տէյիրմենճեան

Միրնա Տուզճեան

Յարութիւն Քիւրքճեան

«ԲԱԳԻՆ»

Կողքի նկարը՝ Karol Jarek-ի
Արմինե, քոյրս

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՆԱՆՈՐ ԻՆՃԵՃԻԿԵԱՆ.....	33
Կրթական ուղիս ԵՆՈՎՔ ԼԱԶԵԱՆ.....	36
Քանի մը տողով (Գ) Կարճ, աւելի կարճ եւ մանր պատմութիւններ ԽԱԶԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ	41
Եղիշէ Զարենցի իտալական օրերուն շուրջ հիւսուած առասպելներ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ.....	47
«Չառ» Թատրոն՝ «Արմինե, քոյրս».....	62
Հրաշալիք եւ քայքայում ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ.....	69

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝

Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Տպագրութիւն՝

Համազգայինի
«Վահէ Սեթեան» տպարանի

Յրուումի կեդրոն՝

Համազգայինի Գրատարած,
Շաղգոյեան կեդրոն,
Պուրճ Համուտ
Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096 Պուրճ Համուտ
E-mail: print@hamazkayin.com

Զապէլ Եսայեան
(1978-1943)

Շնորհքով մարդիկ (Վեպ տեղական կեանքէ)

ՉԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Ընդարձակ ննջասենեակին մէջ Յակոբ անկողնին մէջ երկնցած եւ գլուխը բարձին, աչքերը ծուլօրէն կը պտտցնէր արեւի ճառագայթներուն վրայ որ փետրուարի վերջին օրերուն անակնկալ եւ կանխահաս գարունի մը շնորհը կ'ընէր: Ապաքինման երկար օրեր կ'անցընէր այսպէս, ծանր հիւանդութենէ մը ետքը զոր, ցրտառութիւն մը միացած հոգեկան մեծ տագնապներու, պատճառած էին իրեն: Իր տենդերէ եւ ջղային տագնապներէ ընդարմացած ուղեղը հետզհետէ կ'արթննար կեանքին. երբեմն հաճելի յիշատակ մը իր թոյլ դիմագիծերուն վրայ ժպիտ մը կ'ուրուագծէր, ինչպէս երբեմն ալ յօնքերը կը կծկուէին եւ իր եղնիկի երկայն կտրուած աչքերը կը լեցուէին տխրութիւնով. աւելի նիհարած եւ նկուն իր ճերմակ շապիկին մէջ, երիտասարդ մարտիրոսի միսթիք երեւոյթ մը ունէր, դէմքը վերջացած խարտեաշ մօրուքով մը որուն թելերը կարծես աւելի բարակ՝ կ'ոսկեզօծուէին արեւէն. դիմացը՝ պատուհանին երկուքի բաժնուած վարագոյրներուն մէջտեղէն Չամլըճայի մանիշակագոյն կողերը կը բարձրանային, դեռ բոլորովին գուրկ կանանչէ եւ տեղ-տեղ բեռնաւորուած մացառուտ եւ սեւ բոյսերով: Կարմիր հողեր, ժայռուտ եւ ամուլ, կը ցցուէին ասդին-անդին եւ արեւին ճառագայթները կը խաղային անոնց հետ բեկբեկ ճաճանչներով եւ հազիւ թէ կրնային փարատել մացառնետրուն երկնցած եւ մթին շուքերը:

Յակոբ սանդուղներուն վրայ բազմաթիւ ոտնաձայներ լսեց եւ դէմքը դարձուց դէպի դուռը՝ դժուարաւ շտկուելով իր անկողնին մէջ: Բոպէ մը ետքը երիտասարդ նորահաս բժիշկ մը, տոբթէօ Մանիսեան որ զինքը ճարտարութեամբ խնամած էր, ներս մտաւ. Աննիկին հետ:

-Բարի լոյս, Յակոբ Էֆենտի...
-Բարի լոյս, տօբթէօ, ըսաւ Յակոբ դէպի բժիշկին դառնալով ժպտուն:
-Է՛հ, կ'երեւի այսօր սեւ մտածումները թռեր գացեր են, որովհետեւ զգալի կերպով լաւ կը տեսնեմ կոր ձեզ:

Յակոբ տարտամ շարժում մը ըրաւ ձեռքով, այնքան հաճելի էր ապրիլ երկայն ձմեռէ մը ետքը արեւին առաջին ճառագայթներէն տաքցած, եւ հոգին

թրթռուն այն շատ մը անսահմանելի զգայնություններով, որ փափկացած ջիղերը կու տան ընդհանրապես՝ ապաքինման մեջ եղող հիւանդներուն: Իրենց քով Աննիկ, զգալի կերպով ծերացած՝ որպէս թէ քանի մը տարիներ անցած ըլլային իր պզտիկ եւ մոխրագոյն գլխուն վրայէն, մռայլ եւ տրտում կը կենար. երբեմն երկչոտ խանդաղատանք մը կեանքով կը լեցնէր իր մարած աչքերը, բայց շուտով կ'անցնէր ասիկա եւ գլխուն շարժումը, կասկածի եւ հեզմութեան շարժում, այլեւս չէր դադարէր բնաւ եւ իրեն ամբողջ անձին դեղեւուն երեւոյթ մը կու տար:

Յակոբին երկար հիւանդութեանը եւ ապաքինմանը միջոցին զայն խնամած էր մեքենաբար, մանրամասնօրէն հետեւելով բժիշկին պատուէրներուն, բայց հոգին այլուր, զբաղած եւ գրաւուած էր տարբեր եւ ամենուն անծանօթ մտմտութեամբ մը: Ընդհակառակն, Չարուհի անմիջապէս մոռցեր էր իր հեշտին ցաւը, իր արցունքները, իտալացին եւ քաջութեամբ հսկած էր Յակոբին քով. իր զգայնամով եւ յուզմունքի ծարաւի հոգին յագուրդ գտած էր վտանգին ճակատելու յանդգնութեանը մէջ: Հիւանդութեան երկար օրերու ընթացքին՝ Յակոբ իր արթուն վայրկեաններուն անդրադարձած էր, թէ տիկին Նոյեմիի բամբասանքները որքան անտեղի էին: Այս մտածումը կազդուրած էր զինքը եւ աւելի եռանդով, իր հիւանդ եւ անցնելու վրայ եղող հոգիին բոլոր տենդովը եւ խանդովը փարած էր երիտասարդ աղջկան:

Տոբթօն Մանիսեան ուշադրութեամբ կը քննէր Յակոբը՝ ականջը դրած կոնակին:

Քիչ մը հազաւ, հիմա շունչ մի առնէր: Եւ մատի պզտիկ հարուածներ տալով ուսին, նշանացի կ'ապահովցնէր Աննիկը, որ անձկութեամբ կը սպասէր քննութեան արդիւնքին. յետոյ, կրկին-կրկին մտիկ ընելէ ետքը, ձեռքը բարեկամաբար Յակոբին ուսին դրած, ըսաւ.

– Ահաւասիկ, բարեկամս, այլեւս ամէն վտանգէ գերծ ես. քիչ մըն ալ հանգիստ, երկու շաբաթի չափ, եւ եթէ օդերը այսպէս շարունակեն, կատարելապէս կ'առողջանաս:

Դրանը վրայ թեթեւ հարուածներ իրենց ուշադրութիւնը դարձուցին:

– Մտէ՛ք, ըսաւ Յակոբ, հարուածները ճանչնալով:

Չարուհի երկչոտութեամբ իր խարտեաշ գլուխը ներս մտցուց եւ անձկութեամբ նայեցաւ բժիշկին:

– Եկէ՛ք օրիորդ, կրնաք մտնել, ըսաւ տոբթօնը ձեռքը երկնցնելով, որուն շարժումին մտերմութիւնը անհաճոյ կերպով զարմացուց Յակոբը:

Բայց երբ երիտասարդ աղջիկը իր անկողնին վրայ ծռեցաւ եւ գրեթէ շունչը շունչին զինքը շնորհաւորեց իր լաւ վիճակին համար, զոր Աննիկ նախապէս հաղորդած էր իրեն, այնպիսի հեշտագին զգացումով մը իր երակները ողողուեցան որ իր թեթեւ մը ցցուած այտերը կարմրեցան տենդագին ջերմութիւնով մը եւ մազերուն արմատներէն քրտինքի կաթիլներ բողբոջեցին:

Յետոյ գրեթե ինքզինքեն ելած եւ դէմքը ծամածռած ջղային գալարումով մը, դեռ կմախքի պէս վտիտ ձեռքերը դրաւ Չարուհիին ձեռքերուն մէջ եւ իր տըժ-գոյն շրթունքներով անգիտակից բառեր մըմնջեց, որոնց նշանակութիւնը եւ ճշմարիտ յուզումը Չարուհի զգաց անգիտակցաբար, անոր եւ մեղամաղծոտ աչքերուն տազնապալի տխրութենէն: Որքան ալ արագ անցաւ ասիկա եւ Յակոբին դէմքը թէեւ մասամբ մը ծածկուած էր Չարուհիին գլխէն, բժիշկը եւ Աննիկ իրարու երես նայեցան եւ կարծես իրարմէ սպասեցին բացատրութիւ-նը:

Քիչ մը ետքը երեքն ալ բոլորուած հիւանդին անկողնին շուրջը, կը խօսակ-ցէին բռնի զուարթութեամբ. երբեմն բժիշկին աչքերը զմայլանքով լեցուն կը դառնային Չարուհիին հասակին եւ իր ոսկեգօծ խարտեաշի սքանչելի գլխուն. անոր մոլթ կապոյտ աչքերը գոհարներու պէս կը նշուլէին իր ցորենագոյն եւ տաք մորթին վրայ: Երբեմն Չարուհի պշտանքով կը ժպտէր անոր եւ իր շըր-թունքի անկիւններուն փոսիկները կը խորնային եւ աւելի հրապուրիչ կը դարձնէին իր դիմագիծերուն գեղեցկութիւնը, որոնց վրայ կարծես լոյսը եւ ստուերը փայփայանքով կ'անցնէին եւ մասնաւոր ներդաշնակութեամբ մը կը խառնուէին իրարու:

Աննիկ Յակոբին հետ խօսքի բռնուած էր երբ բժիշկը ոտքի ելաւ մեկնելու համար, եւ հրաժեշտ առնելէ առաջ Չարուհիին հետ պատուհանին մօտիկ-ցաւ. դուրսի շքեղ գիւղանկարին վրայ կը խօսէին, բայց յանկարծ իրենց ձայ-նը մեղմացաւ եւ անլսելի դարձաւ. եւ մինչ Յակոբ առանց մտիկ ընելու Աննիկին խօսքերուն իր ցաւագին աչքերը կը սեւեռէր դիմացը պատուհանին առաջը խօսակցող գոյգին վրայ, Չարուհի պշտանքով գլուխը շարժեց եւ աչ-քերը դարձնելով բժիշկին իր թարմ եւ լեցուն շրթունքներով ժպտեցաւ եր-կարօրէն:

Իրիկունը երբ Յակոբ առանձին մնաց, ժամերով խորհեցաւ Չարուհիին վրայ. այդ աղջկան առեղծուածային հոգին, բարութիւնով, անձնուիրութեամբ, պշտանքով եւ հեշտասիրութեամբ խառն, զինքը կը շփոթեցնէր. հիմակ այլեւս վստահ էր, թէ իտալացին մոռցուած էր բոլորովին: Յակոբ դեռ շատ անփորձ էր եւ միամիտ լաւատեսութիւն մը ունէր, անդրադառնալու համար տեսակ մը կիներու մոռացումի սքանչելի յատկութեան վրայ, որով իւրաքանչիւր սի-րային արկածէ ետքը անոնց սիրտը կը վերածնի եւ կը թարմանայ կոյս սրտի մը պէս. եթէ ուրախ էր որ Չարուհիին սրտին մէջ իր կորսնցուցած սիրոյն հետքը չէր մնացած, -որուն համար ինքն իսկ տեսած էր թէ ինչչափ արցունք թափած էր-, միւս կողմանէ այս պարագան վախ կը պատճառէր իրեն. մէկէն բնագոյային կարողութիւնով մը ըմբռնեց թէ Չարուհիին սիրտը պարապ չէր կրնար ըլլալ եւ թէ պշտանքի ու դարպասութիւն վարժուած անոր զգայարանք-ները չէին կրնար ծոյլ եւ հանդարտ մնալ. հիմակ որ իր հիւանդ մարդու նը-լաղկոտ հոգին բոլորովին ողողուած էր այդ կեանքով եւ հեշտանքով

բաբախումն աղջկանը սիրովը, տարտամօրէն կը զգար թէ երբեք անոր մուծ կապոյտ աչքերը իրեն չպիտի ժպտէին այնպէս ինչպէս բժիշկին ժպտած էին ցորեկը պատուհանին առաջքը. այլ սակայն, ինչ արեւ, որուն ջերմութեան եռանդագին կը փափաքէր, որուն լոյսէն առկախ մնացած էր իր դեղեւուն եւ անցնելու վրայ եղող կեանքը. եւ ահա ցաւեցաւ առողջացած ըլլալուն, երկարօրէն կարօտով յիշեց այն տագնապայի գիշերները ուր իր կեանքը վտանգի մէջ ըլլալուն, Չարուհի իր բոլոր անձին երիտասարդ արիութիւնովը մաքառած էր հիւանդութեան դէմ. այդ պայքարը մոռցնել տուած էր իրեն մեղկ եւ թոյլ կեանքի մէջ ծաղկող հեշտասիրութիւնները եւ Չարուհիին մտածումը սեւեռած էր իր վրայ. հիմա որո՞ւ գացած էր այդ մտածումը, հիմա իր ննջասենեակին մէջ արթուն մնացած, Չարուհի որո՞ւ վրայ կը խորհէր եւ իր միտքը կ'օրօրէր սիրագեղ բառերու ներդաշնակութիւնովը:

Տոբթեօն Մանիսեանի սիւլւէթը կ'ուրուագծուէր իր տատամսող մտքին առաջք եւ Յակոբ դեռ տկար իր ծանր հիւանդութենէն՝ բուռն կիրքեր կը զգար, ատելութեան տագնապներ, որ զինքը քրտինքով կ'ողողէին եւ սրտի այնպիսի բաբախումներ կը պատճառէին որ ինք անոնց զարկը կը լսէր որոշապէս իր դղրդուած էութեան մէջէն իբր թէ իր մարմինէն անկախ աղմուկ մը ըլլար:

(Յատուած վէպէն)

Հլուները եւ ըմբոստները (Վեպ պոլսական կեանքէ)

ՉԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Շատ դժուար է ըմբռնել թէ հայ ստրկութեան եւ ծառայութեան ջոջ ներկայացուցիչը՝ Մեսրոպեան Էֆենտի ինչ կը հասկնար յառաջ երթալ ըսելով, խօսք մը գոր իբր նպատակ կ'առաջարկէր ամբողջ ցեղի մը ստրկութեան եւ հլութեան ենթարկուելուն՝ իբր գին. ինքը, օրինակի համար, յառաջ գացած մարդ մըն էր եւ Աստուած միայն գիտէր թէ ինչ զարտուղի ճամբաներէ անցնիլ հարկ եղած էր իրեն, յաճախ ինքզինքը ծածկելով, երբեմն քծնելով եւ երբեմն ալ իր տէրերուն գթութեանը ապաւինելով հասնելու համար հոն՝ ուր կը գտնուէր ու իր բնածին բոլոր ամբարտաւանութիւնը եւ ստրկութիւնը կ'ուզէր որ ժառանգել տայ իր զաւակներուն, ստորադասեալներուն եւ նոյնիսկ իր ազգականներուն, իր ընտանիքին հեռաւոր անդամներուն:

Այսպէս ահաւասիկ, Մեսրոպեան Էֆենտի մինչ կեցած էր զարգացած նոր երիտասարդութեան ներկայացուցիչ Յակոբին դէմ անխօսուկ, մտքէն անցան բոլոր վիճակները իր սարսափներուն, իր ատելութիւններուն. եթէ Յակոբ կարենար կարդալ մանրամասնօրէն իր խօսակցին հոգիին մէջ արձանագրուածները, թերեւս ներողամիտ ըլլար անոր, զիրար հասկնային ու զիրար յարգէին եւ իրարու կապուէին ու գործակցէին՝ միացած ատելութեան եւ վրէժխնդրութեան զգացումով, որ երկուքին սրտին մէջ ալ կար հաւասարապէս, առանց վիճաբանելու մանրամասնութեանց վրայ որ վերջապէս երկուքին տարբեր խառնուածքին եւ դաստիարակութեան արդիւնքն էր: Բայց բոլորովին հակառակը պատահեցաւ անգամ մը եւս. եւ հզօրապէս զիրար ատեցին այդ երկու հայերը, որովհետեւ Ստրկութիւնը եւ Ըմբոստութիւնը չէին կրնար զիրար հասկնալ:

Մեսրոպեան Էֆենտի վերջապէս ուսերը ցնցեց եւ հեզնական նայուածքով մը վերէն վար չափեց Յակոբը, եւ իբր թէ զոջացած՝ վարժապետի կտորի մը խօսք ուղղելու կամ իր գայրոյթը յայտնելուն, ուժգին շարժումով մը կռնակը դարձուց եւ հայիոյեց.

– Սրիկանե՛ր... ձեր գաղափարին ծառայողները սրիկաներ են միայն:

Յակոբին դէմքը ճերմկեցաւ մեռելի պէս ու քրտինքի կաթիլներ բողբոջե-

ցին բունքերուն վրայ յետոյ մեքենական շարժումով մը ձեռքը գրպանը տա-
րաւ, մատները ջղաձգօրէն սեղմեցին առարկայ մը որ ամենուն աչքէն ծած-
կըւած էր եւ որուն գոյութեան վրայ իսկ չէին կասկածեր. բայց այդ
առարկային մետաղեայ ցրտութիւնը զինքը ցնցեց եւ նոյն րոպէին իսկ իր աչ-
քերը հանդիպեցան Չարուհիին աչքերուն:

Չարուհի, լուրջ եւ տխուր, կը նայէր հօրը եւ Յակոբին՝ փոխն ի փոխ. իր
խիստ եւ պարկեշտ աղջկան հոգիին մէջ կարելի է ըսել թէ կը դատեր այդ եր-
կու թշնամիները ու հակառակ իր ծնունդին, իր բնագոյներուն ու խառնուած-
քին, անոր մաքուր հոգիին մէջ արդարութիւնը կատարուեցաւ. վայրկեան մը
աչքերը խոնարհեցուց եւ սպասեց որ հոնկէ մեկնի, եւ երբ այս վերջինը անե-
րեւութացաւ, ոտքի ելաւ, ինքն ալ տժգոյն եւ յուզուած, բայց չվարանեցաւ
բնաւ եւ սրունքները չդեղեւեցին. իր հանդարտ եւ սովորական քայլերով Յա-
կոբին մօտ եկաւ եւ մրմնջեց.

– Ձեզի հետ ես կը փափաքիմ խօսիլ:

Յակոբ հաւանութեան նշան մը ըրաւ խոնարհելով:

– Ինծի հետ պարտէզ եկէք:

Տիկին Մեսրոպեան սրահին մէջ չէր այդ միջոցին եւ ոչ ոք նկատեց օրի-
որդ Մեսրոպեանին եւ Յակոբին բացակայութիւնը:

II

Երբ Չարուհի եւ Յակոբ պարտէզ հասան, անաստղ եւ փոթորկայից մըթ-
ութիւն մը կար եւ զիրար գրեթէ չէին տեսներ բնաւ. Յակոբ հեշտանքով կը զգար
մեղմ եւ շնորհալի գոյութիւնը երիտասարդ աղջկան այն թեթեւ եւ զգլխիչ
բուրմունքէն որ կարծես իր ամբողջ հոգին կ'օծէր անոր էութեամբը. յետոյ իր
կատաղութեան հակազդեցութիւնը զինքը տկար ու դողողօշուն կը դարձնէր
ու այս զգացումին կը միանար նաեւ արհաւիրքը այն սպաննութեան գոր կա-
րող էր գործած ըլլալ... իր տենդագին ճակատը օդին գաղջ սեւութեանը կար-
կառած՝ իր մօայլ ճակատագիրը կը կարդար, որովհետեւ հոգիին խորէն ձայն
մը անողոք յամառութեամբ կը կրկնէր թէ այդ սպաննութիւնը պիտի գործը-
ւէր վերջապէս: Ատիկա գրուած էր նաեւ Մեսրոպեան Էֆենտիի ամբարտա-
ւան ճակտին վրայ: Այդ րոպէին, աչքերը կուրացած գիշերուան մթութենէն,
Յակոբ ճշմարիտ կոյրերու բնագոյական եւ ներքին պայծառատեսութեան կը
հասնէր, որոշապէս կը տեսնէր թէ անիկա, հայիոյող ու ստրկացող ջոջը, դա-
տապարտուած մըն է. ոչ մէկ մարդկային ուժ կրնար զինքը փրկել այլեւս իր
եղերական ճակատագրէն. Մեսրոպեան Էֆենտիի նման մարդիկը ոճիրը
իրենք կը թելադրէին, կը ստեղծէին իրենց իսկ էութիւնով, իրենց իսկ վարմուն-
քով, իրենց յաջողութենէն եւ կասկածելի դիրքէն լրբացած, այդ յիմարները
իրենց արհամարհանքի առաջին ականարկով եւ բառով իսկ կը բարածեւէին
իրենց դատապարտութիւնը... Հարագուշակ սերմանողներ որոնք մահուան

հունձքի օրը ժամանակ իսկ չպիտի ունենային սարսափելու իրենց արարքին վրայ:

Ու տակաւ առ տակաւ, Յակոբին խռովուած խղճմտանքին մէջէն կամքը կը պայծառանար՝ արդար եւ անողոք, զինքը փոխն ի փոխ կարծրացնելով պողպատի պէս ու հոգին լեցնելով Մահուան եւ Սիրոյ կրկնակ հեշտանքովը. ու ինչպէ՛ս կ'ըլլար որ, երբ Չարուհի սկսաւ վերջապէս խօսիլ, այդ ձայնը արթնցուց իր մէջ միւսին յիշատակը, անոր լոբացած ստրուկ հօրը յիշատակը, եւ շփոթած աղջկան կցկտուր բառերը կը ծածկուէին, անլսելի կը դառնային:

– Սրիկանե՛ր...

Այս միակ բառէն խլացած, մտրակուած, Յակոբ չէր պատասխաներ օրինորդ Մեսրոպեանին:

Վերջապէս, սակայն, գիշերին գովութիւնը զինքը հանդարտեցուց. Չարուհի կ'ըսէր այդ միջոցին.

– Իրա՛ւ է որ հայրս վտանգի մէջ է, միւսիւ Յակոբ, դուք գիտնալու էք ասիկա... ես վստահ եմ որ գիտնալու էք, աւելորդ է հակառակը պնդել:

Պահ մը լռութիւն տիրեց. յետոյ Չարուհի շարունակեց:

– Չիս շատ վիրաւորած պիտի ըլլայիք եթէ ամենադոյզն անվստահութիւն ունենայիք իմ վրաս... հայրս անիրաւ եւ խիստ էր այս գիշեր, բայց ճշմարիտ խօսք մը ըսաւ...

Յակոբ առանց մրմունջի կը քալէր ու հետզհետէ Չարուհիին արծաթեայ եւ ջինջ ձայնը կը թափանցէր իր սրտին մէջ. իր բոլոր դառն եւ մթին զգայնութիւնները կը նօսրանային, կը փարատէին հետզհետէ... երբեմն, միայն, խաւազանող բառը կայծակի պէս կ'անցնէր իր վարանող զգացումներուն մէջէն. ու վայրկեան մը զինքը կը կարծրացնէր ատելութիւնով, հպարտութիւնով:

Չարուհի յարեց.

– Հայրս ըսաւ թէ այսօրուան բոլոր երիտասարդները նոյն ցաւէն վարակուած են... ե՛ս ալ երիտասարդ եմ...

– Օրիո՛րդ, օրիո՛րդ...

– Կ'ուզէի ձեզի ըսել նաեւ, թէ ինչ որ ալ պատահի, թէ ինչ որ ալ ըլլան երեւոյթները... ու իմ ամենէն մերձաւորներուս համոզումները, կ'ուզէի այս ըսել շատոնց ի վեր, հաւատացէք ինձի, թէ ես սրտով եւ հոգիով ձեզի հետ եմ բռնորովին...

– Օրիո՛րդ, օրիո՛րդ..., կը թոթովէր Յակոբ, չկրնալով խօսիլ, կոկորդը բռնուած յուզմունքէն, շլացած ու խանդավառուած ու զգալով այն հաւասարութեան եւ եղբայրութեան շէշտը՝ Չարուհիին ձայնին մէջ՝ որուն այնքա՛ն ծարաւի էր եւ որուն ամոքիչ եւ վերանորոգող զգացումին մէջ իր բոլոր ատելութիւնները կը կակուղնային, կը հալէին, կը փճանային:

– Մի՛ կարծէք որ թեթելութեամբ կը խօսիմ ձեզի. երկար ատեն խորհած եմ լրջօրէն շատ բաներու վրայ... եւ ձեր վրայ ալ... երկար ատեն վարանած եմ ձե-

գի խօսք բանալու. որոշ բան մը չէի գիտեր ձեր վրայօք. ատիկա էր պատճառը իմ հեռացումներուս, ցրտութեանս... այս գիշեր միայն ճանչցայ ձեզի... վըստահեցայ ձեր վրայ. բայց ինծի մի հարցնէք, թէ ինչպէս. ատիկա անկարող եմ ըսելու:

Ու պարտեզէն տուն վերադառնալէ առաջ Չարուհի դարձեալ վայրկեան մը տատամսելէ ետքը կեցաւ եւ հարցուց.

– Ուրեմն հիմա պիտի ըսէ՞ք անկեղծօրէն ինծի, թէ հայրս վտանգի մէջ է՝ թէ ոչ...

– Ի՞նչ տեսակէտով, ըսաւ Յակոբ՝ հարցումին չուզելով ուղղակի պատասխանել:

– Այդ ցա՛նկը:

– Ա՛հ, այդ ոչինչ... տարածայնութիւն մըն է որ հիմ չունի... տեսակ մը անձինք, օրիո՛րդ, միշտ ինքզինքնին դատապարտուածներու շարքին մէջ կը զգան. պէտք է ըսել թէ իրենց ներքին բնագոյն է որ զիրենք այդ վախին կ'առաջնորդէ:

Երկու վեպեր

ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ

1906-ի նոյեմբերին Չապել Եսայեան կը ձեռնարկէ Փարիզ-Գահիրէ երկար ու արկածայից ճամբորդութեան մը, պայուսակին մէջ՝ անտիպ վեպի մը ձեռագիրը: Պիտի հանդիպի դեռ նոր կազմուող Բարեգործական Միութեան անդամներուն, մանաւանդ Պօղոս Նուպար փաշային, գրական թերթի մը հրատարակութեան համար: Այդ ծրագիրը չ'իրականանար: 1907-ի փետրուարին Եսայեան կը վերադառնայ Փարիզ, սակայն ոչ ձեռնունայն: Ամուսին՝ Տիգրան Եսայեանին ուղղուած նամակով կը հաղորդէ լուրը կարգադրած ըլլալու նիւթական անծուկ վիճակը. «Իսկ ահաւասիկ թէ ինչպէս կարգադրեցի: Վեպս առանձին իբր հատոր պիտի հրատարակուի, զայն ծախեցի... Վարչութեան գումարի մը փոխարէն, որուն մէկ մասը առ հաշիւ ստացայ...» (Չ. Եսայեանի *Նամականի*, Երեւան 1977, էջ 36): Նշուած վեպը *Շնորհքով մարդիկ*ն է, որ լոյս կը տեսնէ ոչ թէ Գահիրէ, այլ Պոլիս, առանց որեւէ ակնարկութեան կամ նշումի ինչ կը վերաբերի նիւթական օժանդակութեան:

Եգիպտոս այս ճամբորդութիւնը եթէ ոչ վճռական, առնուազն կարելոյ իրադարձութիւն մըն է: Գահիրէ

Եսայեան առիթն ունի անշուշտ եգիպտական հնութիւնները տեսնելու, որուն մէկ ուղղակի արձագանգն է «Պարապ գերեզմանները» տպաւորապաշտ էջը լոյս տեսած «Արեւելեան մամուլին» եռամսեային մէջ 1908-ին: Ունի նաեւ շփումներ Գահիրէ ապաստանած գրողներու հետ, խմբուած «Շիրակ» հանդէսի եւ «Լուսաբեր» թերթի շուրջ. Ա. Արփիարեան, Վահան Թէքէեան, Միքայէլ Կիւրճեան, Սուրեն Պարթեւեան, եւայլն: Եսայեան կ'ակնարկէ ուրիշ հանդիպումներու, առանց մանրամասնելու: Կը նշէ պարզապէս որ գաղութին մէջ «կողմերը» զիրար չեն հանդուրժեր... Կողմերը: Յնչակեանները, Վերակազմեալները, թերեւս նաեւ Դաշնակցականները: Փաստօրէն զանց կ'առնէ յիշատակելու «յեղափոխականներու» ճակատը, որ 1906-1907 թուականներուն կը գտնուի «Ազատ բեմ» եռօրեայ թերթին շուրջ: Թերթին խմբագիրն է Լեւոն Լարենց (Լեւոն Քիրիշճեան, 1875-1915): Ծանօթ իբրեւ բաղադրական վերլուծող ու գրական բնադատ՝ Լարենց հրատարակած է նաեւ բերթուածներ՝ ամփոփուած *Դրախտի երգեր* հատորին մէջ (Թիֆլիս, 1908):

Այդ Գահիրէ ժամանումի օրերուն

արդեն «Ազատ բեմ»ին մեջ լոյս սկսած է տեսնել Եսայեանի միւս վեպը, այն որ ընթերցողը կը գտնէ այս հատորին մեջ. *Հլուները եւ ըմբոստները* (Վեպ պոլսական կեանքէ): Որպէս թերթօն գրութիւնը կը հրատարակուի 24 մասերով 18 յուլիսէն մինչեւ 24 նոյեմբեր 1906, որոշ ընդմիջումներով: Եւ կը մնայ ի վերջոյ ընդմիջտ շարունակելի: Կարելոր է գիտնալ որ վեպը կը կրէ «Շահան» ստորագրութիւնը: Նոյն այդ ծածկանունով թերթի 1907-ի յունուարի 9-ի թիւին մեջ է, առաջին էջով կ'երեւի Եսայեանի «Կարաւանը» գրութիւնը, որ կը վերաբերի գաւառներէն փախած հայ գաղթականներու խումբի մը: Այս գրութեան հրատարակութիւնը, ինչպէս նաեւ ուրիշ գրողէ թերթօնի մը հրապարակումը յստակ ազդանշան են Եսայեանի վեպին առկախումին:

Թերթին մեջ որեւէ արձագանգ չենք գտներ Եսայեանի այցելութեան մասին, ինչ որ չէ պարագան Ա. Արփիարեանի «Լուսաբեր»ին, որ լսարան մը կը ծանուցանէ «Մեծանուն պոլսահայ գրագիտուհիին հետ» (թիւ 316, 10 յունուար 1907): Ասկէ դժգոհ է Եսայեան, մանաւանդ որ նիւթ առաջարկուած է «Հայկ. խնդիրը եւ խաղաղութիւն» թեման: Կը մտածէ որ «causerie-ն նիւթը խեղաթիւրուած է եւ կրնար ինծի վնաս պատճառել, եթէ բողոքած չըլլայի անմիջապէս»: (*Նամակահի*, էջ 39): Յայտնօրէն իր ամուսնին ուղղուած նամակներուն մեջ –առնուազն անոնք որ հասած են մեզի–, «Ազատ բեմ»ի լրութիւնը եւ լսարանի միջադէպը կը թելադրեն մէկ բան. քաղաքական պատճառներով

Եսայեան կը նախընտրէ չանդրադառնալ «Ազատ բեմ»ին ու Լ. Լարենցին, որ յարած է յեղափոխութեան ու հայկական խնդրին շուրջ բազմաթիւ յօդուածներ կը հրատարակէ: Կասկած չկայ սակայն որ Եսայեան հանդիպած է «Ազատ բեմ»ի խմբագիրին, անոր յանձնած «Կարաւանը», հաւանաբար յայտնած *Հլուները եւ ըմբոստները* չշարունակելու ցանկութիւնը: Այս մասին՝ աւելի անդին: Ամեն պարագայի՝ վեպի վերջին հատուածներուն հրապարակումը 1906-ի նոյեմբեր ամսուն կը համապատասխանէ Եսայեանի Գահիրէի կեցութեան առաջին շաբաթներուն: Այդ հատուածները զարմանալի կերպով կը կրեն լատին II թուանշանը, մինչդեռ նախորդ երեք գլուխները կը տրուէին հայկական այբուբենի տառերով:

Հագիւ տարի մը ետք՝ Լ. Լարենց գրախօսական մը կը ստորագրէ *Շնորհքով մարդիկը* վեպի մասին, Գ. Լեւոնեանի «Գեղարուեստ»ին մեջ (Թիֆլիս 1908, թիւ 2): Այստեղ, առաջին անգամ ըլլալով քննադատը կը բանայ ծածկանունի գաղտնիքը. «*Շնորհքով Մարդիկը* Չապէլ Եսայեանի վերջին հրատարակութիւնն է. աւելի առաջ, անիկա տուաւ մէկ քանի երկարաշունչ գործեր ալ, ինչպէս *Սպասման Սրահին մեջ* վեպը, *Կեղծ Հանճարները*, *Հլուները եւ ըմբոստները*, եւայլն. այս վերջինը հրատարակուած է «Շահան» ծածկանունով»: Գաղտնիքը պարզուած է այսպէս, Եսայեանի հաւանութեամբ. յայտնի

Լուսանկարին կեղծողն՝ Չապել Եսայեան
Ատանա, 1909

Նստած, ձախեն աջ՝ Եղիշէ քինյ. Գեղամեանց, բանաստեղծ Յովհաննէս Յովհաննիսեան,
Զապէլ Եսայեան, Աստուածատուր Վաչեանց եւ Տիգրան Յովհաննիսեան:
Ոտքի, ձախեն աջ՝ Մխիթար Տէր Անդրեասեան եւ Սառա Տաղեան:

չէ: Սակայն քննադատին ու վիպասանին միջեւ գոնէ նամակագրական կապ մը եղած պէտք է ըլլայ, որ անհետացած է վստահաբար Լարենցի ձերբակալութենէն եւ աքսորէն ետք, 1915-ին: Արդ՝ ծածկանունի պարզումը պայմանաւոր է օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով: Գրախօսականի աւարտը ուղղակի ակնարկութիւն մըն է քաղաքական նոր կացութեան. «Մենք ապահով ենք որ Չապէլ Եսայեան իր ինքնատիպ գրականութեան եւ շնորհագեղ ոճին թռիչքները չպիտի կասեցնէ՝ տգէտ ու գայթակղող տարրերուն գոհունակութիւն պատճառելու համար, այլ հիմա մանաւանդ որ գրաքննական կապանքներէ զերծ մամուլ մը ունի իր տրամադրութեան տակ, անիկա պիտի ճոխացնէ տաճկահայ գրականութիւնը իր գեղեցկագիտական տրամադրութիւններովը» (նոյն էջ 100-101): Իբրեւ խմբագիր եւ հաւանաբար նաեւ իբրեւ բարեկամ Լ. Լարենց տեղեակ է Եսայեանի ծրագիրներէն: Նոյն յօդուածին մէջ կը գրէ որ «մօտերս պիտի հրատարակէ նոր հատոր մըն ալ»: Յայտնի չէ այս մէկուն խորագիրը: *Կեղծ Յանճարները*, որ լոյս կը տեսնէ Պոլիս 1910-ին, թէ՛ վէպերու հաւաքածոյ մը ինչպէս պիտի ըլլայ պարագան 1914-ի *Երբ այլեւս չեն սիրեր, Վէպը, Զօղը* միացեալ հատորին:

Մինչ այդ *Հլուները եւ ըմբոստները*ի պատմութիւնը չէ աւարտած: Դերակատարները նոյններն են: 1908-ի հոկտեմբերէն սկսեալ նախապէս Պոստըն հրատարակուող «Չայն Յայ-

րենեաց» լրագիրը լոյս կը տեսնէ Պոլիս իբրեւ «քաղաքական ու գրական շաբաթաթերթ»: Խմբագիր՝ Լեւոն Լարենց: Անոր առաջին թիւին մէջ, 23 հոկտեմբեր 1908, նորէն կը կարդանք Եսայեանի «Կարաւանը» անփոփոխ, բայց այս անգամ պարզապէս Չապէլ Եսայեան ստորագրութեամբ: Իսկ տարեվերջի թիւին մէջ (26 դեկտեմբեր - 8 յունուար) «Արիւնտո հացը» պարսաւագիրը, ուր կը պախարակուին Երլտըզի մէջ Ապտուլ Համիտ Բ.ի հետ ճաշի մասնակցող հայ երեք երեսփոխաններ: Նոյն թիւին մէջ, քանի մը էջ անդին, կը սկսի *Հլուները եւ ըմբոստները* վէպի մուտքը: Ուրեմն՝ երկրորդ հրատարակութիւն մը նոյն վէպին, խորքին մէջ անոր երկրորդ տարբերակը, պիտի տեսնենք ինչպէ՛ս:

Անոր գլխուն՝ զետեղուած է անստորագիր հետեւեալ պարբերութիւնը. «Մեր համակրելի աշխատակցուհի՝ Տիկին Չապէլ Եսայեանի մասնաւոր արտօնութեամբ՝ կը սկսինք հրատարակել Պոլսահայ տառապանքի կեանքէն քաղուած վէպ մը՝ *Հլուները եւ ըմբոստները*: Տիկին Եսայեանի այս գործը նախապէս՝ 1906-ին, լոյս տեսած է «Շահան» ծածկանունամբ՝ Եգիպտոսի «Ազատ բեմ» թերթին մէջ որ կը հրատարակուէր խմբագրութեամբ Լեւոն Լարենցի: Ապահով ենք թէ «Չայն Յայրենեաց»ի մասնաւորաբար տաճկահայ ընթերցողները մեծ հաճոյքով եւ հետաքրքրութեամբ պիտի կարդան այս վէպը» (Ձ3 թիւ 10, էջ 93): Այս նշմարը շահեկան է անով որ վերահրատարակութեան

մասնակից կը դարձնէ հեղինակն իսկ, որ հաւանաբար Փարիզէն Պոլիս Էր դարձած այդ թուականին: Յաջորդական հինգ թելերով կը տրուին վէպին *առաջին երկու* գլուխները միայն: Երրորդի մասին ոչ մէկ ակնարկութիւն: Չարմանալի լռութիւն՝ որ ինքնին թելադրական է: Ուստի պէտք է ենթադրել որ իր ընդարձակ երրորդ գլուխէն գեղջուած՝ վէպը կը նկատուի այլեւս վիպային ամբողջութիւն մը: Պէտք է եզրակացնել որ Եսայեան կամովին հրաժարած է վէպը աւարտելու հեռանկարէն, որուն վերջին հատուածը, «Ազատ բեմ»ի մէջ, կը կրէր «շարունակելի» նշումը: Մէկ խօսքով՝ վէպը իր առաջին հրապարակումէն՝ երկրորդը՝ իր «աւարտը» կը գտնէ ընդարձակ գեղջով մը: Միայն թէ այդ գեղջը վէպը կը գրկէ հիմնական ատաղծէն եւ զայն կը դարձնէ «անհասկնալի», եթէ ոչ անշահեկան: Մինչ այդ՝ «վէպ պոլսական կեանքէն» նշումը «Չայն հայրենեաց»ի մէջ դարձած է «վէպ՝ պոլսահայ տառապանքի կեանքէն»: Յսկ կայ ըսելու որ «վէպ» յղացքը Եսայեանի մօտ գրութեան ընդարձակութեան կամ ծաւալի հետ կապ չունի, այլապէս *Մելիհա Նուրի Յանըմը* (37 էջ, Փարիզ 1928) պիտի չկրէր «վէպ» բնորոշումը:

Այս գեղջը, որ ըստ երեւոյթին Եսայեան ստանձներ է, եթէ Լարենցի նշմարը ստոյգ է, կը բացատրուի անգամ մը եւս քաղաքական շրջարկով: 1908-1909-ին Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք հայ-թուրք յարաբերութիւնները մտած են աւելի «բնակա-

նոն» հունի մէջ: Գրեթէ բոլոր ճակատներու նախկին յեղափոխականները հաւասարութեան, եղբայրութեան, հաւասարութեան նշանաբանով դարձած են կամ դառնալու վրայ են հաւատարիմ քաղաքացիները «ընդհանուր Յայրենիքին», ինչպէս պիտի գրէ Եսայեան քանի մը տարի ետք՝ *Աւերակներու մէջ*ի մուտքին: Ուստի՝ վէպին երրորդ գլուխը եւ անոր հաւանական շարունակութիւնը դարձած են ապայծմէ, ուստի՝ զանցառելի:

Արդ՝ *Յիւնները եւ ըմբոստները* վէպի երրորդ գլուխէն կը սկսի ըմբոստներու եւ հիւնները պայքարը, որուն գլխաւոր կերպարն է Յակոբ վարժապետը՝ ընդդէմ Մեսրոպեան Էֆենտիին: Ասոնց միջեւ՝ Մեսրոպեանի դուստրը՝ Չարուհին: Յարկ չեմ տեսներ այստեղ վերաշարադրելու վէպին այս մասը, որ կը հակադրուի առաջին երկու գլուխներու համեմատաբար հանդարտ եւ «անվնաս» բնոյթին: Յեղափոխականները պարզապէս կազմած են ցանկ մը հիւններու, այսինքն՝ ստրուկներու, աւելի ճիշդ՝ ստրկամիտներու դասին, որուն մէջ կը գտնուի նաեւ Մեսրոպեանի անունը եւ պատրաստ են գործելու, եթէ ասոնք չօժանդակեն յեղափոխութեան գործին: Չարուհի-Յակոբ պարտեզի տեսարանը վերջին հատուածն է, որուն մէջ գուշակելի պատուհասում մը կ'ոգեկոչուի: Ըմբոստ Յակոբի յետին պատասխանը Չարուհիի պնդող հարցումին թէ որեւէ վտանգ կը սպառնա՞յ հօր կը մնայ երկդիմի, իսկ պատումը կ'առկախուի: Ընթերցողը կ'ականկալէ հազիւ ձեւաւորուող

հանգոյցին լուծումը որ չի գար: Ակնյայտ է աւարտին պակասը: Անոր վերջին մասերը, ինչպէս կը տեսնուի, հայկական խնդրի, յեղափոխութեան ու «հայ տառապանքի» ոգեկոչումը կը բերեն կարելի յստակութեամբ, որոնց աւելցնելու է քիչ ծանօթ դրուագներ Սկիւտարի մէջ կազմակերպուած ջարդերէն: Որոնց ականատես եղած է Մեսրոպեան Էֆենտի եւ սակայն հակառակ ասոր՝ կ'ընդդիմանայ ըմբոստներուն եւ կը մերժէ անոնց բերել իր նիւթական նպաստը: Կերպարը հանգիտութիւններ ունի Արփիարեանի *Կարմիր Ժամուցի* «պահպանողական» Հայրապետ Էֆենտիին հետ (1903): Անշուշտ, «Կարաւանը» որ փաստօրէն կը գտնենք վէպի Ա. եւ Բ. տարբերակներուն կից, բայց ոչ ուղղակիօրէն, Երկրի տառապանքը կը պատկերացնէ իր ձեւով, բայց չի կրնար վէպին աւարտը նկատուիլ: Շահեկան է անով որ *Հլուները եւ ըմբոստները* կը կամրջէ *Աւերակներու* մէջին:

Վէպը 1906-1907-ին քաղաքական շատ որոշ ոլորտի մը մէջ կը զարգանայ: Հասկնալի է Եսայեանի ծպտումի կամքը: Ծածկանունը ինքնապաշտպանութեան ձեւ մըն է, այնքան ատեն որ գաղտնիքը կը մնայ ամրափակ: Եսայեան նոյն հնարքին պիտի դիմէ 1915-ին, երբ «Վիզեն» նորէն արական ծածկանունը պիտի գործածէ Սոֆիայի «Հայաստան»ին մէջ «Գրագէտի մը յիշատակները» իր գրութեան իբրեւ ստորագրութիւն: Ապրիլեան ձերբակալութիւնները պատմող այդ գրութիւնն ալ պիտի մնայ իր կարգին

շարունակելի: Մինչ այդ, 1908-ի յեղաշրջումէն ետք՝ ազատ-բեմականներու, ըսել կ'ուզեն Լարենցի եւ անոր գաղափարակիցներուն, ինչպէս նաեւ Եսայեանի համար, ըմբոստութիւնը դադրած կը թուի ըլլալ քաղաքական ուղեգիծ: Ժամանակները փոխուեր էին...: Ուրիշ կացութիւն, ուրիշ քաղաքականութիւն, նոյնիսկ նախորդին ներհակը, եթէ ոչ հերքումը: Մանաւանդ որ Եսայեան չէր յաջողած, գուցէ չէր ուզած, վէպը հասնցնել իր հանգուցալուծումին: Պետք է խոստովանիլ որ ասիկա բաւական բարդ կրնար ըլլալ, մանաւանդ որ Յակոբ-Չարուհի կապ մը կը յայտնուէր: Կարծէք այս աւարտի խնդրին կ'ակնարկէ Լարենց երբ *Շնորհքով Մարդիկը* վէպի իր գրախօսականին մէջ կը գրէ. «Չապէլ Եսայեանի վէպերը առհասարակ չեն յանգիր բնական վերջաւորութեան մը. յաւիտենապէս շարունակելի կը մնան անոնք, նման մարդկային կեանքին, ինչպէս կ'ըսէ գրագիտուհին...» (նոյն): Դիտողութիւնը անմիջական կերպով անշուշտ *Շնորհքով մարդիկի* աւարտին կը վերաբերի, ուր ձգտումը կայ պատումը երկարածգելու գլխաւոր կերպարի՝ Աննիկի եւ անոր ապարանքի հրդեհէն անդին, շարունակելու զայն Չարուհիի արկածախնդրական եւ բոլորովին սանձարձակ սխրանքով: Բայց վերջաւորութեան մը չյանգելու ակնարկութիւնն իսկ մատնանշումը չ'է վիպային հնարքի մը կամ սկզբունքի մը. չաւարտելու սկզբունքին: Կը հետեւի արդեօք որ անաւարտ *Հլուները եւ ըմբոստները* շարունակելի էին

այս իմաստով: Որով ընդունելի կ'ըլլար անոր առաջին հրատարակութեան երրորդ գլուխին «գրաքննումը» հեղինակին ու վերատպողին միացեալ ջանքերով: Հարցը սակայն այն է որ վեպին 1909-ի այս տարբերակը, ըսենք երկրորդը, իր ներքին ուժականութենէն զուրկ, առանց վիպական զսպանակի, գրեթէ հետեւակ գրութիւն մըն է:

Ամեն պարագայի՝ 1906-ին տըպւածը, այսինքն առաջին տարբերակը գերծ՝ եզրայանգումէն եւ իբրեւ այդ՝ իր «բաց» աւարտով, որոշ միութիւն մը ունեցող երկ մը կը կազմէ, արժանի վերջապէս դառնալու մատչելի անգամ մը եւս:

«Ազգային յեղափոխութեան» թեման Եսայեանի 1903-1914 շրջանի վեպերուն մէջ կը յայտնուի միայն այստեղ, կարծեք ընդմիշտ անհետանալու համար, զոնէ մինչեւ Երեւան լոյս տեսած *Կրակէ շապիկը* (1934) ուր ակնարկութիւն է միայն: Վերջինիս մէջ կը գտնենք նորէն Սկիւտարը, Եսայեանի սիրելի աշխատաւորները՝ եագմաճիները, անոնք որոնք կան *Հլուները եւ ըմբոստները*ին մէջ, ինչպէս *Երբ այլեւս չեն սիրեր*ին: Միայն թէ «ազգային պայքարը» այլեւս զանցուած է աւելի ընդհանուր, թերեւս ալ աւելի արմատական նկատուած միջազգայնական յեղափոխութեամբ:

Ինչպէս թելադրուեցաւ արդէն՝ *Հլուները եւ ըմբոստները* կը կանխեն *Շնորհքով մարդիկը*: Երկուքն ալ գրուած են հեղինակին վիպային արտադրութեան ամենէն բուռն ու բազմազան

շրջանին (1903-1908), երբ պատումի տենդ մը գրագետը կը մղէ ետեւ ետեւի արտադրելու *Վեպը* (1904), *Կեղծ Հանճարները* (1905/1910), ասոնց կողքին *Սկիւտարի վերջապիւսները*, յետոյ *Մոլորումը* եւ մեծ թիւով նորավեպեր: Բացի *Հանճարներէն* բոլորն ալ Պոլիսը ունին իբրեւ թատերաբեմ: Երկու վեպերը կը հետեւին այս բնատիպին: Եթէ *Շնորհքով մարդիկը* քիչ մը անորոշ դարավերջ մը կը յուշէ եւ կը տեղաւորուի ընդմէջ Սկիւտարի եւ Բերայի, *Հլուները եւ ըմբոստները* կ'արձանագրուի Ելլտըզի դէպքէն ետք, եւ կը մնայ նորէն Սկիւտարի շրջանակին մէջ: Առաջինը ամիրայական տոհմին քայքայումը կը պատմէ, դրամին ու սեռին փառապանծ փայլատակումով, երկրորդը՝ կը սեւեռէ աւելի յետագայ, «անկեալ» դասակարգ մը որ կը հետամտէ տարբեր աշխարհի մը համար սկսուած պայքար մը: Որոշ չափով մէկը կու գայ միւսին առջնութիւն: Երկու վեպերուն միջեւ պատմական ժամանակաշրջանի միութիւն մը չէ դարձած ուշադրութեան առարկայ: Եսայեան ընդարձակութեան յաճախանքը չունի տակաւին, այն որ զսպանակն է վերջին Բարպա Խաչիկին (1934-36): Հակառակ անոր որ երկու վեպերուն մէջ կեդրոնական կերպարներէն երկուքը կը կրեն նոյն անունները. Յակոբ եւ Չարուհի: Անուններու նոյնութիւնը կերպարային մէկութիւն չի նշանակեր անշուշտ, պարզապէս կը մատնէ գոյութիւնը... վիպասանի մըտքին բռնացող յաճախանքներու: Ասիկա այլեւս ուրիշ խնդիր է:

Երկու վեպեր ահաւասիկ՝ իրարու հակադիր արդիւնքերով:

Շնորհքով մարդիկը ունեցած է քանի մը հրատարակութիւն, դարձած է քննութեան ու վիճարկումի առարկայ: Անոր հեղինակը քառորդ դար ետք ոչ միայն թէ անտեսած, այլ ջանացած է զայն յարմարցնել նոր կացութեան: Մինչ մոռցած կը թուի ըլլալ *Հլուները եւ ըմբոստները* ինչպէս իր ընթերցողներուն մեծ մասը: *Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան* վեցերորդ հատորի Եսայեանի յատկացուցած գլուխին մէջ, Յակոբ Օշական բաւական երկար վերլուծումի կ'ենթարկէ առաջինը: Իսկ երկրորդը կը թուի անգիտանալ: Թերեւս ո'չ բոլորովին: Կը խորհիմ որ տպագրական վրէպ մը կամ բացթողում մը կայ հետեւեալ հատուածին մէջ. «*Երբ այլեւս չեն սիրեր, Զօղը, մանաւանդ Կեղծ Հանճարներ, Շնորհքով մարդիկ* վեպը, (գոր չէ ստորագրած բայց հատորի ալ չէ վերածած), *Նահանջող ուժերը* (բոլորն ալ վեպեր, գրուած 1900-1915 շրջաններուն) գործեր են որոնց ետին պոլսական թեքնիք մը, մեր ախորժակներուն համար որոշ զիջումով մը, անկարելի է չհաստատել...» (հատոր 2., Պէյրութ 1968, էջ 266): Չստորագրուած վեպը *Շնորհքով մարդիկը* չէ անշուշտ այլ ժամանակագրական կերպով զայն կանխողը՝ *Հլուները եւ ըմբոստները*:

Սխալ է նոյնպէս *Նահանջող ուժերուն* յղումը: Հետեւաբար Օշականի հրատարակուած այս էջը խանգարուած է յայտնօրէն. բնագրին մէջ պէտք է եղած ըլլայ *Հլուները եւ ըմբոստները* վեպին խորագիրը, որ անհետացած է ձեռագիրը վերծանողին կամ գրաշարին անփութութեամբ. անոր տեղ սպրդած է շատ աւելի ուշ գրուած ու տպուած *Նահանջող ուժերը*:

Երկու վեպերը իրենց միջոցներով մեզի կու տան հայկական Պոլիսէն հատուածային տարբեր երեսներ: Իրենց վարանումներով իսկ փաստը կը բերեն վիպային այն մեծ աշխատանքին որ 2. Եսայեանին է, գրտնելու համար վիպաստեղծումի նոր կերպեր ու նոր թեմաներ: Ի վերջոյ կարելի է միշտ հարց տալ, առանց մեկին պատասխանի սպասելու. ինչ բան կը մղէ գրողը պատկերացնելու համայնքը իր տոհմային անկումին, դարաւոր ստրկութեան ու նորագոյն ըմբոստութեան մէջ. անոր ոչնչացումին սարսափը, թէ՛ այդ սարսափը փարատելու կամքը: *Շնորհքով մարդիկը, Հլուները եւ ըմբոստները* սկզբնական վեպեր են ուր վիպասան մը կը կազմակերպէ ինքզինք, թերեւս ականայ, թերեւս լիովին գիտակից՝ թէ ուր զինք կ'առաջնորդէ հլութեան հերքումը երբ անիկա կ'առնէ գրականութեան խայտաբղետ ու կանոնազանց ճամբան:

Փարիզ - մայիս 2018

Չապել Եսայեանի հինգ անտիպ նամակները Լեւոն Բաշալեանին (1924-1926 թթ.)

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

Չապել Եսայեանի եղերական մահէն ութսուն տարիներ ետք տակաւին իրմէ մնացած է անտիպ նամակներու հսկայ քանակ մը, որ կը շօշափէ անձնական, ազգային եւ հասարակական այլազան թեմաներ, յատկապէս՝ Կիլիկիոյ որբախնամ աշխատանքին առնչուող նիւթեր, որոնք այնքան կարեւոր են այդ շրջանի պատմութիւնը համակողմանիօրէն ուսումնասիրելու տեսանկիւնէն: Այս անտիպներուն մէկ կարեւոր մասը կը պահուի Փարիզի Նուպարեան մատենադարանին մէջ, իսկ միւսները՝ Հայաստանի ազգային արխիւին եւ արխիւային այլ հաւաքածոներու մէջ:

«Բագին»ի նախորդ երեք թիւերով հրատարակութեան տուած էինք վիպագրուհիին 22 անտիպ նամակները, ուղղուած՝ գրող Արամ Անտոնեանին, իսկ այս թիւով կը հրատարակենք եւս հինգ անտիպներ իրմէ, յղուած՝ գրող, խմբագիր, թարգմանիչ, քաղաքական-հասարակական գործիչ Լեւոն Բաշալեանին (1868-1943):

Եսայեանէն՝ Բաշալեանին յղուած նամակագրութիւնը այսքանով չի սահմանափակուիր. երեք այլ նամակներ կան, հրատարակուած՝ հայրենի բանասէր Արփիկ Աւետիսեանի կազմած Եսայեանի «Նամականի»ին մէջ¹: Կողմնակի տուեալներէ գիտենք նաեւ, որ Եսայեան զանազան առիթներով Բաշալեանին ուղղած է քանի մը այլ նամակներ, որոնց հասցէները սակայն անծանօթ կը մնան մեզի:

Բաշալեանին յղուած Եսայեանի նամակներուն ընթերցումը կու տայ այն

¹ Չապել Եսայեան. Նամակներ, կազմեց եւ ծանօթագրեց Արփիկ Աւետիսեան, Երեւան, 1977, նամակ թիւ 121, 131 եւ 155:

տպաւորութիւնը, որ անոնք մտերիմ եղած են: Անոնց նամակագրութիւնը շօշափած է ոչ միայն ընդհանրական մտահոգութիւններ, այլ նաեւ անձնական ու ընտանեկան հարցեր, որոնք այնքան կը նեղէին նիւթական դժուար կացութեան մէջ գտնուող մեծ գրագիտուհին:

Նամակները հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց որեւէ միջամտութեան: Ի հարկին, մեր կողմէ անոնց կցած ենք կարգ մը ծանօթագրութիւններ:

Հրատարակուող նամակներուն բնագիրները կը պահուին Հ.Բ.Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան մատենադարանի Չապէլ Եսայեանի անձնական թղթածրարին մէջ: Անոնց պատճենները մեզի տրամադրուած են նոյն Մատենադարանի նախկին փոխտնօրէն, պատմաբան Վահէ Թաշճեանի կողմէ, որուն կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնները:

* * *

Կը կարծենք, թէ ժամանակը հասած է գիտական նոր հրատարակութեամբ լոյս ընծայելու Եսայեանի ամբողջական «Նամականի»ն, որ իր անտիպներուն կողքին պէտք է ընդգրկէ նաեւ Աւետիսեանի ժողովածուին նամակները, բայց վերականգնուած լեզուով եւ ուղղագրութեամբ, մինչ անոր ֆրանսերէն նամակները պէտք է հրատարակել իրենց հարազատ լեզուով եւ ոչ միայն հայերէն թարգմանութեամբ, ինչպէս ըրած է Աւետիսեան իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ:

* * *

Ա.

29 Նոյ. 1924

8, Rue Lamartine

Viroflay (S. et O.)

Սիրելի պարոն Բաշալեան,

Այս իրիկուն տեսակցեցայ քաղաքացի Ե.ի հետ: Չինքը պիտի տեսնէի որոշ պատճառով, եւ առիթը լաւ էր իրեն ըսելու թէ ձեզ հետ տեսակցած եմ քիչ առաջ: Յայտնեցի իրեն որ ձեր խօսքերը շատ կազդուրիչ էին երկրի վիճակի վերաբերմամբ եւն. եւն.: «Այդ խօսակցութենէն ետքը, ըսի իրեն, յառաջ եկած տպաւորութիւնը այն է որ պէտք է երթալ երկիր եւ լծուիլ աշխատանքի: Ի հարկէ, աւելցուցի, պարոն Բաշալեան Կ.ի phraséologieն չունի եւ հերարձակ հիացումի մէջ չէ, բայց իմ կարծիքով, խելք ու տրամաբանութիւն ունեցող մարդկանց համար աւելի ապահովիչ է Պ. Բաշալեանի գնահատումը»:

Ե. շատ մեծ ուշադրութեամբ ինձ լսեց եւ տեսայ թէ որքան գոհ մնաց. վըս-

տառի եղբք որ աւելորդ շատախօսութիւն չէի ըներ ես այս հարցին վրայ եթէ վստառի չ'ըլլայի որ տեղիք կայ: Արդիւնքը այն եղաւ որ Ե. ըսաւ ինձ թէ պետք է անպատճառ Պ. Բ.ը մեզ հետ կապել գործով: Պատասխանեցի թէ արտասահմանի մէջ մէկը չեմ գիտեր որ Բ.ի նման կարող ըլլայ եւրոպական իմաստով գործ վարել եւն. եւն., վերջ ի վերջոյ եկանք այն եզրակացութեան որ երբ Խ. Յ. Մ. ներկայացուցչութիւնը հաստատուի այստեղ ձեզ ներկայացնեն իբր վստահելի անձ, ամէն տեսակէտով եւ գործով կապեն այդ հաստատութեան հետ: «Մենք այստեղ, ըսաւ Ե. հսկայական գործ պիտի ունենանք առեւտրական եւ ֆինանսական, այդպիսի անձի մը գործակցութիւնը շատ թանկագին կ'ըլլայ»:

Յետոյ ինձ յայտնեց թէ ձեզ հետ անձամբ ունեցած տեսակցութիւնը (Փարիզի մէջ) շատ ապահովիչ տպաւորութիւն ըրեր է իր վրայ նաեւ:

Այս տողերը ձեզ կը գրեմ տեղեակ պահելու համար:

Այս կարգի խօսքերը կ'անցնին ու կ'երթան եթէ մէկը չ'ըլլայ որ մարմին տայ անոնց: Վստառի կրնաք ըլլալ որ հողը մշակելու համար ոչ մէկ առիթ չեմ փախցներ եւ աշալթութեամբ կը հսկեմ: Միւս կողմանէ խորհեցայ որ աւելորդ չէ ձեզ տեղեակ պահել: Կարելորդ այն է սակայն որ այդ խօսքերը ըսուած են: Որոշ ծրագիր եւ որոշ ցանկ կայ մարդոց որոնք պետքական կը համարւին: Ամէն պարագային տպաւորութիւնս այն է որ ապագան կը յայտնուի մեզ լիքը ամէն կարգի հաւանականութիւններով:

Կը մաղթեմ ուրեմն ձեզ յաջող ճամբորդութիւն եւ յոյս ունիմ որ ձեր վերադարձին առիթ կ'ունենամ ձեզ տեսնելու որքան կարելի է շուտով:

Այս միջոցիս պիտի գրեմ նաեւ Ներսէսին²:

Ձերդ սիրալիր զգացումներով եւ յարգանքով

Չապէլ Եսայեան

* * *

Բ.

27 Յունվ. 1925

8, Rue Lamartine
Viroflay (S. et O.)

Սիրելի պարոն Բաշալեան,

Վերջերս Թէոդիկը³ ինձ նամակ մը գրելով ըսեր էր որ հոգեդողիկ թողուցի գինքը ինչ որ իր տուած բացատրութեան համեմատ կը նշանակէ եղեր կ'Ե-

² Նկատի ունի հաւանաբար պրիւքսէլաբնակ Ներսէս Չամբերթէնը, որ տեղւոյն Յ. Բ. Ը. Միութեան վարչութեան փոխատենապետն էր:

³ Թէոդիկ, բուն անունով՝ Թէոդորոս Լապփինճեան (Կ. Պոլիս, 1873-Փարիզ, 1928), բանասէր, գրող,

զենտեքի: Էհ ուրեմն, դուք ալ ինձ հոգեդողիկ թողուցիք: Դեռ չի լսեցի ձեր պիւրոյին հասցէն: Սպասեցի նաեւ որ ձեր ընելիք դասախօսութեան օրը եւ տեղը իմանամ. այդ մասին կիսասպառնական ծանօթութիւն մը կար Վալազային⁴ մէջ, ուրիշ բան չի լսեցի: Արդեօք արդէն իսկ ըրած էք ձեր դասախօսութիւնը: Եթէ այդպէս է, աւելի աղէկ է որ այդ մասին բնաւ չի գիտնամ:

Ամէն պարագային շատ գոհ կ'ըլլայի ձեզ տեսնելով: Նախ ձեզ տեսնելու հաճոյքին համար եւ յետոյ որպէսզի կարենայի ձեզ տեղեակ պահել կարգ մը բաներու որոնք կը կարծեմ թէ ձեզ կը շահագրգռեն: Բնաւ միտքէս չ'անցնիր որ նեղութիւնը յանձն առնէք մասնաւոր ժամադրութիւն մը տալու բայց եթէ գիտնայի թէ ո՛ր կը հանդիպիմ ձեզ, ձեր աչքին կ'իյնայի: Այս Վերօֆլէյը տեսակ մը աքսորավայր եղաւ ինձ համար եւ դեռ չեմ տեսներ թէ ինչպէս վերջ պիտի գտնէ: Ամբողջ աշխարհը աքսորավայր է երբեմն... երբ մարդ անուին արժանի մարդու չես հանդիպիր:

Ամէն պարագային, սիրելի պարոն Բաշալեան, գոհ կ'ըլլամ եթէ ձեր լուրերն ունենամ եւ աւելի գոհ կ'ըլլամ եթէ իմանամ որ հանգիստ էք եւ գոհ:

Շատ սիրալիք բարեկներով եւ յարգանքով
Ձերդ Չապէլ Եսայեան

* * *

Գ.

25 Սեպտ. 1925

8, Rue Lamartine
Viroflay (S. et O.)

Սիրելի պարոն Բաշալեան,

Արդեօք որքան գէշ մտածեցիք իմ մասին ձեր այնքան սիրալիք եւ բարեացակամութեամբ լեցուն նամակը այսքան երկար ատեն անպատասխանի թողելու համար: Իրականութիւնը այն է որ սրտմտութեամբ եւ ամէն կարգի սրտնեղութիւններով լիքն էի եւ խղճահարութիւն ըրի ձեզ գրել այդ վատ տրամադրութեանս մէջ: Նախ ըսեմ թէ ձեր նամակը շաբաթ մը ուշ ստացայ որովհետեւ Սեպտ. 4-5ին ինձ յատուկ պատճառներով (զորս դիւրաւ կը գուշակէք) յարմար սեպտեցի circulation-է հեռանալ եւ մեկնեցայ Պրըթաներ, երեխաներու մօտ: Տանը պատուիրած էի որ նամակ, հեռագիր եւն. ետեւէս չի դրկեն որպէսզի ոեւէ կերպով չի խանգարուի այն խաղաղութիւնը որուն պէտք

խմբագիր: Յեղինակ բազմաթիւ գիրքերու: Ծանօթ է առաւելաբար իր խմբագրած ու հրատարակած «Ամենուն Տարեցոյցը»ներու շարքով (1907-1928):

⁴ «Վալազայ»՝ քաղաքական եւ հասարակական շաբաթաթերթ, լոյս տեսած է Փարիզ, 1920-1940 եւ 1946-1949 թուականներուն: Յրատարակութիւն՝ ՌՎԿ-ի:

ունէի եւ որու միջոցին, առանձին եւ կղզիացած պէտք էր որ վերջնական որոշումներ առնէի իմ սեպիական վարուելակերպիս մասին: Եթէ երբեք գուշակէի թէ ձեզմէ նամակ կրնար ըլլալ այդ օրերուն, ի հարկէ ուրիշ կերպ կը տնօրինէի բայց այդպիսի յոյս մը չէի սնուցաներ բնաւ:

Երբ Բարիզ վերադառնաք անշուշտ բախտը կ'ունենամ ձեզ տեսնելու եւ աւելի մանրամասն խօսելու: Այդ բոլոր օրերուն եկայ այն եզրակացութեան որ *Plus ça change plus c'est la même chose*⁵, եւ ըստ այնմ պէտք է առնել խընդիրները:

Ինչ կը վերաբերի ձեւական անկանոնութիւններուն եւ անկարգութիւններուն որոնց զոհ կ'երթանք առաւել կամ նուազ ամենքս ալ, կը կարծեմ թէ անձնական անհոգութեան խնդիր է: Կայ անշուշտ նաեւ շահագրգռուած *intrigant*-ներու զանազան տեսակի թելադրութիւնները եւն.: Այս տողերը չեմ գրեր բնաւ եղածը արդարացնելու դիտաւորութեամբ, այլ պարզապէս այն ձգտումով որ հոգւոյս խորքին մէջ կ'ուզեմ դեռ յոյսի մը կառչիլ եւ կը սիրեմ մտածել թէ ինչ որ կը կատարուի վատ, անարդար եւ անարժան, աւելի անձերու սխալներու արդիւնք է քան թէ որոշ տեսակէ հաւաքական մտածողութեան հետեւանք:

Այս յուսահատական եւ առեղծուածային նամակս զարմանալի թուի ձեզ թերեւս: Բայց կը կարծեմ թէ դուք կը հասկնաք քողարկուած երանգները եւ ակնթարթ մը ձեր մտածումը կը հանդիպի իմ մտահոգութիւններուս:

Ուրախ պիտի ըլլամ ձեզ կրկին տեսնելով: Առ այժմ կը դրկեմ ձեզ խորին յարգանքներս եւ լաւագոյն զգացումներս:

Ձերդ Չապէլ Եսայեան

«Երեւան»⁶ պիտի հրատարակուի 3օկտ. 1ին: Գրական բաժնին դեկավարութիւնը ինձ յանձնուած է: Ձեզ [ոչ] միայն այդ տիտղոսով այլեւ անձնապէս կը խնդրեմ որ ձեր մեծանուն աշխատակցութիւնը շնորհէք մեզ: Ինչքան ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ պատմուածք մը կամ նորավէպ մը հրապարակէինք ձեզմէ:

⁵ Նախադասութիւնը ֆրանսերէն է՝ որքան որ փոխուի, նոյն բանն է:

⁶ «Երեւան» քաղաքական, ընկերային եւ գրական թերթ, լոյս տեսած է Փարիզ, 1925-1930 թուականներուն: Ունեցած է «յառաջդիմական» ուղղութիւն: Եսայեան մաս կազմած է անոր խմբագրական կազմին:

* * *

Դ.

30 Յոկտ. 1925

Սիրելի պարոն Բաշալեան,

Ներփակ կը գտնէք նամակ մը որ պարոն Ն. Չամբերթէն դրկեր է ինձ, ձեզ հասցնելու խնդրանքով: Յոյս ունեցայ որ ես անձամբ կը բերեմ ձեզ բայց գիտնալով որ այս օրերս շատ զբաղած էք, բոսթով կը դրկեմ նամակը, վերապահելով ինձ հաճոյքը ձեզ տեսնելու առաջիկայ առիթով:

Ներեցէք նամակի պահարանին գէշ վիճակին համար, քանի մը օր է որ թուղթերուս մէջ է եւ ճմռթկուեր է:

Ձերդ յարգանքով եւ սիրով

2. Եսայեան

* * *

Ե.

28 Սեպտ. 1926

8, Rue Lamartine

Viroflay (S. et O.)

Սիրելի պարոն Բաշալեան,

Եթէ արգելք մը չունիք, շատ ուրախ պիտի ըլլայի ձեզ տեսնելով յառաջիկայ ուրբաթ Սեպտ. 1ին կէս օրէ ետք ժամը 3-4 ձեր պիւռոյի մէջ:

Մեկնելէ առաջ⁷, հաճոյք մը պիտի ըլլար ինձ համար ձեզ անձամբ յայտնել իմ անխախտ զգացումներս այն եղբայրական վերաբերմունքի մասին որ միշտ եւ ամէն առիթի ինձ հանդէպ ունեցած էք:

Յտեսութիւն ուրեմն եւ յարգալիր ու ջերմ զգացումներով

Ձերդ Չապէլ Եսայեան

⁷ Ակնարկութիւնը կ'երթայ Մոսկուայի ճամբով Եսայեանի Երեւան ուղեւորութեան:

Vacuum

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

ՄԱՐՈՒՇ ԵՐԱՄԵԱՆ

Բանաստեղծուհի
Եւ արձակագիր,
«Բագին»ի
խմբագրական
խորհուրդի
անդամ:
Ծնած է Հալէպ:
Շրջանաւարտ է
Հալէպի Զարէն
Եփփէ ազգային
ճեմարանէն:
Դոկտորական թեզը
պաշտպանած է
«Մանուկ
Աբեղեան»ի
անուան
գրականութեան
ինստիտուտի մէջ,
Նիւյօ Ունենալով
«Սփիւռքահայ
բանաստեղ-
ծութիւնը
1965-1995»: Ունի
պատմութեան երկու
քերթողութեան վեց
գիրքեր, որոնցմէ
վերջինը լոյս
տեսած է Երեւան,
2015-ին:

1-Metamorphosis. F. Kafka.

2-Plot. Joyce Carol Oats.

3-Vacuum.

Օր մը չէր, որ արթնցաւ եւ ինքզինք այս պարապին մէջ գտաւ: Պարապը սկիզբէն կար, ոչ քառասային, այլ ծրագրուած, դասաւորուած:

Ինչ որ գտաւ այդ օրը, անդրադարձն էր անոր, այդ պարապին, սկիզբը սովորական գոյական, բառ մը միւս բառերուն պէս եւ շատ ամօրեական.

– Կաթին շիշը պարապ է, ինչո՞ւ չըսիր, որ նորը բերէի:

– Շաքարին տուփը պարապ է, ինչո՞ւ չլեցուցիր:

– Գլուխդ պարապ է, չմտածեցի՞ր, որ . . .

Յետոյ, յանկարծ, այդ բառը գլխագիրի գլխարկ դրաւ, դարձաւ պատկառազդու, վախազդու՝ Պարապ . . . եւ անշուշտ՝ ուսերուն անխուսափելի թիկնոցը բացարձակին՝ Ուրին . . .

Երբ էր ասիկա. ծր մըն էր, որ արթնցաւ եւ ինքզինք այդ կապանքին տակ գտաւ:

Օր մը չէր. տարածք էր, որովհետեւ ամէն խոհը անգամ մը սկսաւ չափել միջոցը իր եւ անոր միջեւ, անսահմանօրէն անդին, այսինքն ոչ մէկ տեղ, կամ քիթին տակ, ձեռքը նետէ, պիտի բռնէ, իր մէջ տեղ մը եւ ատոր համար ալ՝ անբռնելի:

Այսքանը հասկնալի է, կամ՝ գրեթէ: Ահաւորը միւսն է, այն զգացումը, որ ասիկա միւսներուն նման խաղ չէ: Փորձարկում ալ չէ: Գիրի, միտքերու, երեւակայութեան, նոյնիսկ գրիչի խաղ չէ:

Ինչ է ուրեմն, որովհետեւ կեանք ալ չէ: Եթէ կեանք ըլլար, պիտի դադրէր ապրելէ, կամ, աւելի ահաւորը, յաւիտենական պիտի ըլլար. չէ՞ որ վարդը, ապակիին տակ, յաւիտենապէս թարմ կը մնայ:

Ինչո՞ւ ժամանակը չի սառիր, երբ զինք ապակիի տակ դնենք, լոյսէ, շունչէ, աւերիչ բոլոր ազդակներէ հեռու եւ անոնցմով շրջապատուած: Ինչ լաւ է այդպէս՝ կեանքով շրջապատուած, բայց անոր թանձրութենէն ձերբազատ:

Երբեմն ցոլացումը ճիշդ դիմացը կը տեսնէր, թէեւ ամանց մանրամասնութիւններու, օրինակ շրթունքներու ցանկայարոյց լեցունութիւնը, կամ աչքերուն կանչող խորութիւնը չէին երեւեր. սիւտէթ մը, որ կրնար իրը չըլլալ՝

երկար, իր հասակով, քիչ մը աւելի լեցուն, թէ տարիներուն հետ լեցուեր էր ու չէր զգար, հայելին նայելու ժամանակ չունենալուն.

– Կեղծիք, կեղծիք . . . ո՞վ է ան, որ հայելին նայելու ժամանակ չունենար . . .

Ձայնը, իրմէ անկախ շրթունքներէն դուրս թռած, զարնուեցաւ ցոլացումին, փշրեց գայն ու վերադարձաւ:

Եթէ իրը կեղծիք էր, միւսներունը ինչ էր ուրեմն, օրինակ կողակիցին մեղրածորան խօսքերը ԵԻ անուշադրութիւնը ըրած հարցումներուն, կամ կիրքի գոհացումը հրելը մինչեւ իր ծայրամասերը, առանց ապրումներու քարտեսին:

Լաւ է այսպէս, երբեմն հեռուէն, օտարի պէս դիտել ինքզինք, իր ցոլացումը: Բայց չէր կրնար վայելել այս դիտելը. կ'անդրադառնար, որ Պարապուրթիւնը հայելի չէ, լիճ չէ, գետ չէ, հով չէ, որ ցոլացնէ:

Այն ատեն կը սկսէր վախնալ, իրապէս, աղիքներու կծկումով, սիրտխառնութեամբ, փորքշուքով:

Եւ կը հրէր ամբողջը հեռու, այլ ժամանակի մը մէջ, որ՝ տարածք չունենալով, կը վերադառնար իրեն աւելի ինքնաւորուած.

Պարապուրթիւն

Ինչո՞ւ այս տան մէջ բոլոր նկարները ծուռ են . . .

Առաջինը ուներ իր շարունակաբար ամբողջացող հոլովոյթը, հասնելու համար ամբողջական վանումի շրջապատէն, մանաւանդ իր այնքան սիրելի քրոջմէն: Այսինքն ինչ: Այսինքն որ սերը, ամենէն վեհն ու գեղեցիկը զգացումներուն, կը շարունակէ թափառիլ մակերեսներու վրայ:

Սխալ, սխալ:

Ի՞նչ ուրեմն:

Չէր գիտեր:

Երկրորդը դիպաշար մը ունի, սկիզբէն իսկ յստակ, թէեւ երկու բաժինները յաճախ իրար կ'անցնին, չես հասկնար ու կը շփոթես ճիշդ / հերոսուհին ճիշդ բաժինէն է: Եւ ինչ կը պատմէ: Խելագարութիւն: Չեմ կարծեր: Խաղ: Յեղինակի եւ հերոսներու աշխփուկ:

Երրորդն է ամենէն բարդը, որովհետեւ ոչինչ կը պատմէ: Ոչինչ ունի պատմելիք: Բահը ձեռքին իջեր է քերելու կեանքին քարացած հողը: Փոխարէնը ջնարակ մը գտեր է, զատկական շոբոլայէ մեծ հաւկիթներուն չափ քարակ:

Բանանք նայինք մէջը ինչ կայ. այսքան ձայն հանողը ինչ է, ինչն է, ովքեր են:

Բացեր է, եւ . . . vacuum:

Ձայն ալ չկայ. եղածը արձագանգ է:

Բայց եթե արձագանգ է, ուրեմն տեղ մը բան մը կայ, որուն զարնուելով ձայնը վերադարձեր է:

Պայման չէ. պոմերանգն ալ ետ կու գայ, առանց տեղ մը զարնուելու:

Հապա ցոլացումները:

Աչքի խաբկանք:

Ուրեմն եռանկիւն մը ըլլալու է: Անոր թելերը փնտռել:

Շուրջը կը նայեր, անոնց, որոնք տրուեր էին ապրելու խաբկանքին, կը թափառէին մակերեսներու վրայ եւ շուրջինները կը համոզէին, որ լեռնագնաց ուղիներու ճամբորդներ են: Իրենք ալ համոզուած: Եղածը մակերեսներու բեմայարդարում է, ծպտումի դիմայարդարում: Նոյնիսկ գիրար չեն տեսներ. ինչ որ կը տեսնեն ուսեր են կամ դիմակներ. անկէ անդին փակ է: Չկայ:

Որոշեց բան մը փոխել: Անպայման:

Առաջին հարցը, որ ինքզինք ներկայացուց եւ շարժումը իր կէս ճամբուն վրայ սառեցուց, այս էր.

Ինչը փոխել:

Բան կամ փոխելիք:

Եւ ուրեմն ստեղծել դէպքերու շարք մը, որոնք լաւագոյն պարագային կըրնան համոզիչ թուիլ, յոռեգոյն պարագային կը դառնան զգայախաբութիւններու ցուցահանդէս մը, խստօրէն զուարճալի:

Այսպէս:

Արթնցաւ:

Ինչո՞ւ բոլոր պատմութեանքները կը սկսին սկիզբի մը կամ վերջի մը վրայ, որոնք երկու անշարժ կէտեր են, մինչ անոնցմէ անդին այնքան ուրիշ շարժուն կէտեր կան, դժուար ցանցելի, հետեւաբար արժանի հետապնդման:

Չարթնցաւ:

Պէտք էր արթննար, որովհետեւ այդպէս է ընդունուած կարգը:

Չարթնցաւ, նուագագոյն վերաբերմունքը ցոյց տալու համար:

Բայց գրել «չարթնցաւ» եւ շարունակել: Ուրեմն կամ երազ, կամ մահ: Մինչ գրուելիքը ապրելու մասին է, այս մեծ, անորոշ, անձեւ, անհասկնալի տարածք՝ ՊարապՈԼթիւնը ապրելու մասին:

Արթնցաւ խիստ որոշումով՝ եթէ այս տարածքը անուն ունի, ուրեմն նաեւ ձեւ ունի, Էոլթիւն ունի:

Գտնել ձեւին Էոլթիւնը, կամ՝ Էոլթեան ձեւը:

Այն ատեն դուրս գալ պիտի չըլլամ:

Անսուտ հեքիաթ

ՍՊԱՐՏԱԿ ՂԱՐԱԲԱՂՑԵԱՆ

Հալեպի հի՛ն, նեղլիկ փողոցներով թափառելիս ակամայից դառնում ես հինաւուրց զարմանահրաշ քաղաքի մի մասնիկը: Դարերի ոտնահետքերից մաշված սալաքարեր... փութկոտ քայլերով այստեղով անցել են վանականներ, աղոթատեղի շտապող հաւատացեալներ, վաճառականներ, վաշխառուներ, զանձագողեր արհեստաւորներ, պարզ ու շիտակ ուխտաւորներ...

Նեղլիկ փողոցը արահետի է նման, ուր խորհրդաւոր հազարամեայ մի ձայն ականջիս թաքուն շնչում է. «Այստեղ քո նախնեաց ոտնահետքերն էլ կան, դու այստեղ օտար չես...»: Յետոյ հեքիաթացած մի Ալեհեր Ծերունի ինձ թեւանցուկ արած հեքիաթ է պատմում, ԱՆՍՈՒՏ մի հեքիաթ... Իսկական հեքիաթները Անսուտ են իրօք... Սուտը ներկան է, ու մեր ամբողջ կեանքը իրականութիւնը ստից, կեղծիքից մաքրելու առաքելութիւնն է, մաքրուելու կռիւը...

...Հալեպի համն ու հոտը աղմուկն է, ժխորը հազարերանգ կանչերից ու ձայներից հիւսուած արեւելքի մեղեդին...

Գիւղացի վաճառականները այնքան ներդաշնակ են այս փողոցներին, որ թուում է, թէ լուսաբացից առաջ նրանք դուրս են գալիս քաղաքի հինաւուրց պարիսպների ճեղքերից ու կէսօրին աննկատ անեանում, հալւում անհետանում, յաջորդ օրը՝ ծեփծեփին կրկին յարութեան առնելու պայմանով...

...Լուսաղէմին փողոցներում առաջինը աննկատ յայտնուած ձկնավաճառի տասներկուամեայ օգնականի զիլ ձայնն է. «...Ձռկ, ձռկ... Եփրատի թարմ ձռկ...» Սա մինչեւ կէսօր իր ապրանքը թէ չվաճառի, Հալեպի տապն ու շոգը կը փճացնեն ամէն ինչ... Քիչ անց արեւհար դեմքերով մրգավաճառներն են յայտնուում, յետոյ կաթ ու մածուն ծախող գիւղացիները... Որպէս կանոն, այս էլ քանի՜ հազար տարի սրանք հետները իրենց ապագայ փոխարինողներին են բերում՝ 10-12 տարեկան արու զաւակներին ու այս տղեկների զիլ կանչերն են ազդարարում նրանց մուտքը քաղաք...

Նրանք մէկիկ-մէկիկ անգիր գիտեն իրենց յաճախորդներին.

Հրէն, մրգավաճառներից մէկն արդէն թակում է դարպասի դռնակը: Այն կողմից ծանօթ յաճախորդի ձայնն է:

– Վաչէ՛, դարպասը բաց, Ապու Սայիտն է, ներս առ...

ՍՊԱՐՏԱԿ ՂԱՐԱԲԱՂՑԵԱՆ

Ծնած է 1951 թուականին, Երեւան: Լրագրող, պատմաբան, հրապարակախօս, թատերագիր-բեմագիր: 1973 թուականին աւարտած է Խաչատուր Աբովեանի անուան պետական մանկավարժական հիմնարկի պատմութեան բաժանմունքը: Թղթակցած է «Գարուն», «Նորք», «Սովետական Հայաստան» հանդէսներուն: Սպարտակ Ղարաբաղցեանի բեմագրութեամբ նկարահանուած են բազմաթիւ փաստավաւերագրական ժապաւեններ, ինչպէս՝ «Երախտիքի արահետ», «Անապատի չլող արծազանգները», «Ծննդավայր», «Երեք խնձորեակ», «21-րդ դարի վանտալները»,

«Վանտալիզմ»,
«Մոմիկ», «Թորոս
Ռոսիկ», «Հայն ու
հեծակիլը» եւ
«Վկայարան»:
1992-1994-ին
վարած է
Հայաստանի
Սպայի տան պետի
պաշտոնը, 1997
թուականին
Հայաստանի
մշակույթի,
երիտասարդու-
թեան հարցերու եւ
մարմնակրթու-
թեան
Նախարարութեան
սփիւռքի հետ
համագործակցու-
թեան վարչութեան
պետի, ապա
Նախարարի
խորհրդականի
պաշտոնները:
Կը դասաւանդէ
«Երեւանի
Ֆիզիքական
քոլտուրայի
պետական
ինստիտուտի
սպորտային
լրագրութեան»
բաժանմունքին
մէջ:
Հրատարակած է
գիրքեր՝ «Ուր գնում
եմ Հայաստանը
հետս է»,
«Հարցազրոյցներ,
պատմութեան»,
«Արեւի
բնակավայր»:

Երկու-երեք դարպաս այն կողմ կաթնավաճառ Ապու Ասատի յաճախորդ՝ քիլիսի Գեորգի տունն է, բայց արդէն քանի օր է, Ապու Ասատը չկայ...

Քիլիսի Գեորգի թոռը՝ Գեորգը ստիպուած Կարոյի խանութից է կաթ ու մածունը բերում... Պապը մածնաբրդոշից 2-3 դգալ բերանը տանելուց յետոյ ափսէն մի կողմ հրելով ասել էր.

– Աս Ապու Ասատի մածունը չէ...

– Ի՞նչ տարբերութիւն մեծ հայրիկ, Կարոյի խանութի մածունն էլ նոյնը չէ՞, նոյն գիւղացի՞ն չի բերեր... Անպայման փողոցէ՞ն պիտի առնեմ մածունդ,- նեղսրտել էր թոռը:

...Շաբաթ անց. վերջապէս թակեցին քիլիսի Գեորգի դարպասը: Ամենա- շատը թոռն էր ուրախացել, որ վերջապէս Ապու Ասատը եկաւ: Բայց երբ բա- ցել էր դուռը, Ապու Ասատի փոխարէն 12 տարեկան մի արաբ գիւղացի էր կանգնել նրա առաջ.

– Ապու Ասատի թոռն եմ, մածունը հայրս է դրկել,-ասել էր գիւղացուն յա- տուկ շիտակութեամբ ու մածոնով դոյրը մեկնել Գեորգին:

– Ապու Ասատն ո՞ւր է,- ձայնին մէջ տագնապ ու կասկածանքով հարցրել էր Գեորգը...

– Կեանքը ձեզ, մահացաւ,-պատասխանել էր կաթնավաճառի թոռն ու հե- ռացել...

– Կեցի՛ր, դրամդ տամ,- ետեւից կանչել էր Գեորգը...

– Հայրս ասաց դրամ չառնեմ...

...Տխրեցին, որ Ապու Ասատը չկայ, բայց եւ ուրախացան, որ վերջապէս քիլիսի Գեորգին կաթ ու մածուն բերողը կայ այլեւս...

Այս անգամ էլ, սակայն, նոյնը կատարուեց. 2-3 դգալ համտեսելուց յետոյ քիլիսի Գեորգը ասել էր.

– Աս Ապու Ասատի մածունը չէ...

...Ապու Ասատը քիլիսի Գեորգի գրուցընկերն էր նաեւ... Չրոյցի կարիք ունէր քիլիսի Գեորգը, Ապու Ասատի անարատ կաթ ու մածնի պէս՝ ԽՕՍԶԻ...

31.01.2018 թ.

Այո՛

ՆԱՆՈՐ ԻՆՃԵՃԻԿԵԱՆ

Հոն, ուր տեսնէք ծովը ալեկոծ
հովը ուժգին
եւ մոլորը կոխած
այդ ծովը
իմ ծովս է

Հոն, ուր տեսնէք երկինքը ամպոտ
որոտում ու կայծակ
լիալուսինը վերջին
գիշերն այդ
իմ կէս գիշերս է

Բայց երբ տեսնէք աչքեր դէպի վեր
ու թեւեր փոթորիկին դեմ բացուած
անիկա՝ Ես եմ
եւ հոն
իմ փառքս է

ՆԱՆՈՐ ԻՆՃԵՃԻԿԵԱՆ

Բանաստեղծուհի:
Հնադարեան
գորգերու եւ
կարպետներու
մասնագետ,
սորոգիչ:
Բնիկ
Սեբաստահայ:
Ծնած է Հալեպ:
Յաճախած է
Հալեպի
Մխիթարեան
վարժարանը,
Քարէն Եփփէ
ազգային
Ճեմարանը եւ
Պէյրուքի
լիբանանեան
համալսարանի
Իրաւաբանական
բաժինը:
2006-ին Հալեպի
մէջ հրատարակած
է իր առաջին
քերթողագիրքը՝
Ալեկոծ խորքեր:

Հետո

Չեմ ուզեր լռել
ոչ ալ խօսիլ
ես այլևս հետո
երգել կ'ուզեմ

Երգել պատմության աւարտին
կէս գիշերէն ետք
ծիւնին տակ
աւերակներուն մէջ
կարելորդ երգել
երգել եւ ուրախանալ
մինչեւ որ մարդիկ մեզի խենթ կարծեն
կամ՝ գինով
բայց մենք խենթ չըլլանք
ոչ ալ գինով
միայն սիրենք
հեքիաթ ներկելու պէս
խենթ կարծուելու չափ

ԵԼ դՈՒՆ

ԵԼ ամեն մարդ մինակ է
պատճառով մը

Որովհետեւ ամեն մարդ կ'երթայ պատճառով մը
ԵԼ ամեն մարդ կը լքէ
պատճառով մը

Դուն ես
ԵԼ բոլոր պատճառները

ՍԵՐՂ

Հովերու մէջ առանձին
առտու կանուխ կ'անձրելէ

Սերը կ'անցնի
ատրճանակը սրտին
ԵԼ ափին մէջ քարեր
երրորդ յարկէն

Առտու կանուխ
երթալ մեկնիլ
տուն մտնելու պէս
առանց ձայնի

Կրթական ուղիս

ԵՆՈՎՔ ԼԱՁԵԱՆ

ԵՆՈՎՔ ԼԱՁԵԱՆ

Ծնած է, մեծցած ու տեսաբար կը բնակի Համացանցին մէջ: Չինք ճանչցող հատուկէնտ անձերը կը վարանին պնդելու որ իրենց տեսած մարդը իրապէս Ենովք Լազեանն էր: Կը սիրէ մայրամուտը, մթնշաղն ու աղի պանիրը: Քաֆքայի որոշ գործերը թարգմանած ըլլալ կը կարծէ. սպասենք ու նայինք՝ այդպէ՞ս է արդեօք: Կը գրէ առաւելաբար մատիտով կամ թաց մելանով:

Աշնան անձրեւոտ օր մը հայրս ինծի նայեցաւ մտահոգ ու ըսաւ.

– Մոռցանք քեզ դպրոց դնել:

Սիրտս փլաւ: Չիս տեղ մը պիտի դնեն: Կարծես առարկայ մը ըլլայի:

– Ամբողջ օրուան համար, - հարցունքի առանց դժգոհութիւնս յայտնի ընելու:

– Մինչեւ կէսօր:

Յետեւեալ առտու հայրս տարաւ զիս ծառերով շրջապատուած մօտակայ այն շէնքը, որ մեր թաղին մէջ իբրեւ վարժարան ճանչցուած էր: Գնչցուած էր կ'ըսեմ, որովհետեւ օր մը չտեսանք մէկ հատիկ աշակերտի հոն մտնելը կամ հոնկէ ելլելը:

Թաղին մանուկները երկարօրէն մանուկ կը մնային՝ կարծես մերժելով մեծնալ: Ծնողքը կ'ըսէր գաւկիին. գալ տարի դպրոց պիտի երթաս, սակայն հետեւեալ տարին ոչինչ կը փոխուէր:

Դուրսէն մեծ շէնք մը երեւնալուն հակառակ՝ վարժարանը մռայլ քարանձաւ մըն էր ներսէն: Նախ երկար բարակ մուտքը փնտռեցինք: Միակ սանդուխը դէպի նկուղը կը տանէր: Հոն է, որ մութին մէջ ուրիշ սանդուխ մը տեսանք՝ վեր ելլող:

Քալեցինք երկար միջանցքէ մը, որ երբեմն անկիւններ կը կազմէր: Ես ըսկըսայ սիրել դպրոցը:

– Աղուոր տեղ է հեծիկ քշելու, - ըսի մտովի: - Դուրսը անձրեւ է ու ցեխ, իսկ հոս՝ արթայութիւն:

Այդ մտքիս վրայ քովեն դուռ մը բացուեցաւ, ու միջին տարիքի ոսկեծիր ակնոցով մարդ մը ելաւ:

Հայրս իսկոյն հասկցաւ, որ տնօրէնն է:

– Մանչս ինը տարու եղաւ, ըսի վարժարան դնեմ,- ըսաւ հանդիսաւոր ձայնով:

Տնօրէնը մեզ իր գրասենեակը հրաւիրեց ու իսկոյն մաքրող կնիկը ուղարկեց կրթական նախարարութիւն հեռաձայնելու, թէ վարժարանը նոր աշակերտ մը ունի:

– Քանի՞ տարեկան եղար, զաւա՛կս,- հարցուց ինք ոսկեծիր ակնոցին վերէն գիս դիտելով:

– Վեցուկէս,- ըսի աչքերս խոնարհեցնելով: Չիս միշտ խրատած էին համեստ ըլլալ ու խոշոր խոշոր չջարդել: Ինը տարու էի սակայն, հայրս չէր սխալած:

– Իսկ մինչեւ հիմա ի՞նչ կ’ընէիր, զաւա՛կս:

– Մայրիկիս կ’օգնէի: Կարկանդակի համար խնձոր կը կտրտէի: Գնոււմ կ’ընէի:

– Այրի՛ս: Ըսել է քիչ մը հաշիւ ընել գիտես,- ըսաւ տնօրէնը՝ տաքատին զըրպանէն ճմրթկուած փողկապ մը հանելով ու վիզը կապելով:

Անկէ ետք երեքնիս ճամբայ ելանք: Ճամբայ ելանք կ’ըսեմ, որովհետեւ դիւրին չէր դասարանին տեղը գտնելը: Միջանցքին ծայրը բոլորովին մուր էր, այնպէս որ հայրս ստիպուած էր լուցկի մը վառել:

Վերջապէս տնօրէնը յաղթական բացազանչութեամբ մը գտաւ դուռ մը եւ մեզի դասարան առաջնորդեց:

Ընդարձակ սենեակ մըն էր՝ բարձրադիր պատուհաններով, որոնք լուացած էին մաքրող կնիկի հասակին ներածին չափ: Այդ սահմանէն վեր բոլորովին անթափանց էին:

Մանուկներու տեղ չափահաս մարդիկ նստած էին շարուած սեղաններուն առջեւ:

Մեզ տեսնելով սկսան փութով մեկդի դնել իրենց ձեռքը եղած վեպ, ասեղ-նագործություն, խաչքառ ու տամայի խաղ:

Անկիւնէ մը ուրիշ կերպար մը բուսաւ. մագերը մեկ ականջէն միւսը սանտրած էր եւ սա ձեռով գլխուն փակցուցած: Հասկցանք, որ ուսուցիչ է:

– Բարի՛ եկաք: Արդէն լուրը հասած է, որ նոր աշակերտ մը կու գայ մեզի:

Հայրս փափաքեցաւ աւանդական «միսը քեզի՝ ոսկորը ինծի» արտասանել, սակայն զիս ոտքէ գլուխ դիտելով անդրադարձաւ, որ վրաս շատ միս չկայ, ուստի լուռ մնաց:

Շուրջս նայելով տեսայ, որ ուրիշ ուսուցիչներ ալ կային դասարանին մէջ՝ սեղանի մը շուրջ նստած եւ սրբագրելիք տետրակներուն վրայ գլխահակ:

Նայուածքս նշմարելով, տնօրէնը հօրս բացատրեց կիսաձայն.

– Առժամեայ կարգադրութիւն մըն է: Ուսուցչարանին մէջ չղջիկները շատ-ցեր էին, ուստի մեր ուսուցիչները հոս պիտի նստին մինչեւ ամառ, իսկ այն ատեն լուծուլ մը գտնենք:

– Եկուր ինծի, տղա՛ս,- ըսաւ մագը մեկ ականջէն միւսը հասնող ուսուցիչը:

Չիս տախտակին մօտեցուց ու վրան խոշոր 48 մը գրեց:

– Ի՞նչ կը տեսնես, տղա՛ս:

– Շրջուած արթոռ մը ու ակնոց մը,- ըսի:

Տետրակներուն վրայ հակած ուսուցիչները մեկէն շտկուեցան:

– Իսկ ուրիշ բան մը չե՞ս տեսներ, - ուսուցիչին աչքերը կը փորելին հոգիս:

– Թիւ մը կը տեսնեմ:

– Ի՞նչ թիւ, մի՛ վախնար, ըսէ՛, - քաջալերեց զիս տնօրէնը:

– Յիսունի մօտ թիւ մը: Սակայն եթէ կարծիքս կ'ուզեք՝ շրջուած արթոռ մըն է ու ակնոց մը:

Այս պահուն իրապես աթոռ մը շրջուեցաւ, ան ալ այնպիսի որոտումով մը, որ ամենքս փշաքաղուեցանք:

Ուսուցիչներու սեղանին առջեւէն երիտասարդ մը մօտեցաւ մեզի ու խոյացաւ տնօրէնին վրայ: Գծագրութեան ուսուցիչն էր:

- Պիտի չծգե՛մ, - արտասանեց երիտասարդը հատիկ-հատիկ տնօրէնին երեսն ի վար, -տղեկը ուշիմ է ու անսանձ երեւակայութեան տէր: Իր հոգիին բողբոջը ցամքեցնել կ'ուզէք: Ձեզի պէս հասարակ մէկը կը փափաքիք դարձընել զինք:

- Լռէ ծօ՛, հազիւ նոր աշակերտ մը եկաւ մեզի, - շշուկով ըսաւ տնօրէնը, սակայն ես լսեցի:

- Քառասուն ութ մըն ալ կը տեսնեմ,- ըսի,- որպէսզի չվիճաքանին:

Մազը գնտակ գլխուն փակցուած ուսուցիչը հրճուեցաւ.

- Ապրի՛ս, գաւա՛կս, եկուր քեզի ասկէց աւելի մեծ բաները սորվեցնենք:

- Աթոռ մը բերէք տղուն,- ըսաւ տնօրէնը՝ փողկապը վիզէն հանելով ու կըրկին տաքատին գրպանը թխմելով:

- Ինծի՛ ձգեցէք այս մանչը: Միտքը մի՛ ամլացնէք: Քանի մը ամիսէն քաղաքը պիտի խօսի նորագիւտ այս տաղանդին մասին:

Հայրս խոժոռեցաւ.

- Ինծի նայեցէք, պարո՛ն: Մենք պատուաւոր ընտանիք մըն ենք: Բնաւ չեմ ուզեր՝ որ մեր անունը ելլէ:

- Ընդհակառաւ-կն, ընդհակառաւ՛կն,- երիտասարդ ուսուցիչը պաղատագին նետուեցաւ դէպի հայրս,- այս մանչը արուեստագէտ պիտի ըլլայ:

- Իսկ ինք արդէ՛ն իսկ արուեստագէտ է,- պատասխանեց հայրս առերեւոյթ հանդարտած ու ինծի ըսաւ.

- Բան մը գծէ որ տեսնեն: Չինուոր մը: Կամ ծաղրածու մը:

Հայրս հոգեբանական սխալ մը գործեց ինչպէս միշտ: Ինծի պէս տատամ-
սոտ մէկը ընտրութեան մը անջեւ դնելու չէ: Ո՞ր մէկը գծեմ հիմա:

Ուստի տախտակին վրայ դազաղ մը գծեցի ու կաւիճը վար դրի:

– Ա՞ս է հիմա զինուորդ կամ ծաղրածուդ,- հեզնանքով հարցուց գնտակը
ծածկող ուսուցիչը:

– Ասիկա դազաղ մըն է: Չինուորը մէջն է:

– Չըսի՞ որ աս տղան նոր ծագող տաղանդ մըն է,- կրկին աղաղակեց կեր-
պարուեստի ուսուցիչը, - ինծի՛ վստահեցէք զինք:

– Իսկ ինչպէ՞ս գիտնանք, որ մէջինը զինուորն է ու ոչ ծաղրածուն,- հար-
ցուց տնօրէնը՝ զիս ակելի խորունկ հոգեբանական քննութեան մը ենթարկե-
լու մղումով:

Հոս է, որ անսպասելին կատարուեցաւ:

– Բաց սա դազաղն ու տես,- պոռաց հայրս կաս կարմիր կտրած, իսկ որ
պարապ ելլէ՝ ի՞նքդ պառկէ մէջը կամ ալ սա քու դպրոց ըսուածդ պառկեցուր:

Ու ձեռքս բռնելով դէպի դուռը քալեց:

Ուսումի երեսը չտեսայ ըսել է:

Հեծիկս կը քշեմ ու պատկերներ կը գծեմ:

Վասնզի պատկերները վերերը կը սաւառնին, մինչ թիւերը գետինը կը վըխ-
տան:

Քանի մը տողով (Գ)

Կարճ, աւելի կարճ եւ մանր պատմութեանքներ

ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

USA PATRIOT

Ո՛հ, Ե՛կ հայրենասէր ամերիկացի ինքզինք երբեք այսքան նուաստացած չէր կրնար զգացած ըլլալ: Տակաւին երկու օր առաջ, *Նիւ Եորք Թայմս*-ի 23 Յունուար 2009-ի թիւի առաջին էջին վրայ էր նկարը՝ Սպիտակ Տուն հաստատուած, սեւամորթ, Պարաք Յիւսէյն իսլամական անունով, *լիպեղալ* եւ *սոցիալիստ* նախագահի մը, որ ահաբեկչութեան դէմ պատերազմի սրբազան խաչակրութեան վերջ տուող առաջին յանձնուողական արարքը կը գործէր՝ Կուսնթանամոյի արգելանոցի փակման հրամանագիրը ձախ ձեռքով ստորագրելով...

Վերջին ամառը, տան մէջ, միասին

Անմոռանալի էին 2008 թուականի՝ Յունիս, Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսները: Պապան տունը մնաց ամբողջ ամառը: Ըսաւ, թէ որոշած է գործի չերթալ, որպէսզի մեզի հետ ըլլայ: Ոչ մէկ ամառնային արձակուրդ, այսքան ժամանակ, գրեթէ ամբողջ օրը, մեզի հետ չէր անցուցած, երբեւիցէ: Կը խաղար մեզի հետ, պտոյտի կը տանէր, պաղպաղակ կը գներ... մէկ խօսքով կ'ընէր այն ինչ որ ուզէինք: Այնքան ուրախ էինք, որ մեր մտքէն իսկ չանցաւ նեղուիլ որ ծովափ չգացինք: Սեպտեմբերին, արձակուրդի աւարտին, դպրոցը վերաբաց-ւեցաւ: Վերամուտի առաջին օրը, ինչպէս ամէն տարի, պապան մեզի դպրոց տարաւ, համբուրեց, ըսաւ թէ տուն պիտի վերադառնայ, բայց գործի երթալու տրամադրութիւն չունի: Յետոյ՝ իմացանք, որ ան տուն վերադարձած էր, առանձնացած էր իր գրասենեակը եւ ինքնասպան եղած: Դրամատունը, որմէ պապան գումար փոխ առած էր տունը գնելու համար, շատ շուտով մեր տունը

ԽԱՉԻԿ ՏԵՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Ծնած է Լիբանան եւ աւարտած է Համազգայինի Նշան Փալանճեան Ճեմարանը, ապա Հայկազեան քոլէճը (այժմ՝ համալսարան): Հրապարակագրական ասպարեզը սկսած է՝ աշխատակցելով «Ազդակ»-ին, միաժամանակ վարելով Պէյրութի Հայկական ռատիոժամի լուրերու բաժինը: 1987-ին հաստատուած է Պուճէտս Այրես, ուր տասը տարի վարած է «Արմենիա» թերթին խմբագրութիւնը: Մասնագիտացած է Միջազգային յարաբե-րութիւններու ճիւղին մէջ՝ նախ Արժանթինի մէջ, ուր Մագիստրոսի

կոչում ստացած է
Ընկերային
գիտություն
լատին Ամերիկեան
կաճառի (ՖԼԱՔՍՕ)
Արժանթինի
մասնաճիւղէն,
ապա իր
տոքթորականը
ըրած է Միամի
համալսարանին
մէջ (Ֆլորիտա,
Միացեալ
Նահանգներ),
այնուհետեւ
Նոկիոնէյու համար
ակադեմական
ասպարեզին:

աճուրդի դրաւ, մեր ունեցածը ծախեցինք, ատեն մը բնակեցանք մէկ սենեակ-
նոց յարկաբաժնի մը մէջ, յետոյ պատահական պանդոկներ ապաստանեցանք,
բայց, ի վերջոյ, ինչպէս կը տեսնէք, փողոցը մնացինք:

Աժան գարեջուր

2008 թուականի Յուլիսին, երկրի մէջ աճող ալքոլամոլութեամբ մտահոգ,
Մեծն Բրիտանիոյ կառավարութիւնը որոշեց 20 տոկոսով աւելցնել pub-երուն
պետական տուրքը: Միջոցառումը արագացուց pub-երու փակման հոլո-
վոյթը: Ըստ մամուլի տեղեկութիւններուն, սնանկացման հետեւանքով, շա-
բաթական դրութեամբ քառասուն pub-եր իրենց դռները վերջնականապէս
փակեցին: Միջոցառումը, սակայն, հասարակութեան մէջ ալքոլամոլութեան
տոկոսի նուազեցման չառաջնորդեց: Երբ pub-երը կային, գործէն ելլող բան-
ւորը թէ պաշտօնեան, տուն վերադառնալէ առաջ, իր յաճախած pub-ը կը
հանդիպէր, բաժակ մը գարեջուր կ'ամներ, բարեկամներու հետ dart կամ baby
foot կը խաղար, ապա տուն կ'երթար: Հիմա, բնակչութեան արդէն տասը տո-
կոսի հասնող անգործները *սուբըրմարքէթ* կ'երթան եւ համեմատաբար աժան
զինով սնտուկ մը գարեջուր կը զնեն, տուն կ'երթան եւ առանձին կը խմեն
գարեջուրը՝ մոռնալու համար, որ ամբողջ օրը անյուսօրէն աշխատանք
փնտռած են, երազելով այն օրուան մասին, երբ կրկին գործէն յետոյ, յոգնած՝
բայց երջանիկ, կրկին իր դռները վերաբացած ընթացիկ pub-ը մուտք պիտի
գործեն:

Armenian Brandy

Տասնութամեայ ազատ եւ անկախ Հայաստանի մէջ, քոնեաքի միակ գոր-
ծարանի սեփականաշնորհումէն յետոյ ստեղծուած ձեռնարկութիւն մը կը ծա-
նուցէ իր տակառներուն մէջ հինգած վաթսունամեայ քոնեաքի մը վաճառումը:

Հայրենիք, ընտանիք եւ Health Care

Իրաքի մէջ երկու տարի ծառայած զինուոր մը դիմած է կամաւոր կրկին
ճակատ երթալու համար: Հայրենասիրական իր արարքը բացատրած է նաեւ
անով, որ իր զինուորագրումը թոյլ կու տայ, որ ընտանիքը Փենթակոնին կող-
մէ վճարուած բժշկական խնամքի ապահովագրութիւն ունենայ: Public health
care is a bad idea; it will kill patriotism:

Եղանակն այսօր

Լաւ կը յիշեր այն օրը, երբ բարեկամը մահացաւ: Առաւօտեան քսանհինգ աստիճան կ'ընէր, բայց կէսօրին ջերմաստիճանը յանկարծ գերոյէն վար քսանի իջաւ: Բարեկամը բառացի սառեցաւ փողոցը:

Central do Brasil

Ընթերցող, եթէ պատահի, որ այս գրութիւնը ձեռքդ անցնի, ուշադրութիւնդ գրաւէ այնքան որ ուզես զայն կարդալ, գիտցած եղիր, որ կախարդական պահ մըն է ապրածդ: Այս բառերը ուժ ունին, տառերը կը հմայեն: Անոնց նայելով պէտք է հաւատաս, որ զանոնք առաջին գրողը աստուածային ձեռքն էր: Գիտեմ, կը քնծիծաղիս, չես հաւատար, նման անոնց, որոնք ինծի չհաւատացին երբ ըսի թէ կ'ուզեմ գրող ըլլալ, այլ բան չընեյ, գրել միայն: Չհաւատացին, որ այս գիրքերը ամբողջ ժողովուրդի մը կեանք կու տան, ապրելու յոյսի կը վերածուին: Չհաւատացին ու չուզեցին տպել գրածներս: Ուրեմն մեկնեցայ: Թէ ըսեմ ուր՝ պիտի չհասկնաս, տեղը պիտի չիմանաս, թերեւս քարտէսին վրայ իսկ չկայ: Ես ինքս ալ այս տեղին մասին չէի իմանար, եթէ այդ ֆիլմը տեսած չըլլայի: Այդ ֆիլմին հետեւողութեամբ էր, որ հասայ հոս, արեւոտ ու լուռ այս վայրը, ուր հասած օրս իսկ, ծառի մը շուքին տակ նստայ եւ գրել սկսայ: Չեմ յիշեր երբ եւ ո՞վ առաջին անգամ մօտեցաւ ինծի, երկար նայեցաւ գրածիս, յետոյ, չեմ գիտեր ինչո՞ւ, իրեն երկարեցի թուղթը, որ ակնածանքով առաւ եւ երկու ձեռքերով բռնած ուշադրութիւն ընելով, որ հովը զայն չծալէ, չտանի: Այդ եղաւ: Հիմա, ամէն օր կու գան բովս, մէկ-մէկ, միեւնոյն ակնածանքով կը վերցնեն գրուած էջը, կը տանին: Իրենց պատմածները կը գրեմ, իրենց ցաւերը եւ ուրախութիւնները, եւ իրենք կը հաւատան այս գիրքերու զօրութեան: Գրուած էջը կը տանին *թախման* նման: Կ'ապրիմ անոնց սրտաբուխ նուէրներով, կը գրեմ, ուրախ եմ:

“No hay nada más miserable que la clase media” - Guillermo Saccomanno

Աղբատները, գիտենք, տգեղ կ'ըլլան, կը հոտին, աղտոտ են եւ վատ:

Գնացքին մէջ ենք, առաւօտեան, գործի կ'երթանք քնաթաթախ, աշխատավարձի յաւելում չկայ, ամառնային արձակուրդները կը մօտենան, տրամադրութիւնները ցած են: Ներս կը մտնէ ծեր կոյրը, չսափրուած երեսով, մագերը խառն, բերնին մէջն է *հարմոնիք*ան, եւ կը սկսի փչել անկապ ձայներ, որոնք պարտաւոր ենք լսել: Վերջ, վերջապէս, *հարմոնիք*ան վերջին ճիշ մը կ'արձա-

կէ, բերանէն կը հեռանայ հետը տանելով թուքի կաթիլներ: Ճափահարութիւն կը խնդրէ, յետոյ կ'ըսէ, թէ ինքն ալ մեր բոլորին նման առաւօտեան գործի կ'երթար, յետոյ Աստուած պատժեց, տեսողութիւնը գնաց եւ ինչ որ աւելի վատ է՝ գործագրկուեցաւ, որուն համար ստիպուած է այսպէս *վակոնէ վակոն* պտտիլ, նուագել, մեր օրը շէնցնել, անոր համար ալ բարի եղէք մարդիկ քանի մը *դուրուշ* տայ: Եւ կը սկսի քալել, ձեռքը գաւաթ մը կայ, ուր քանի մը մետաղէ դրամ ձայն կը հանեն, որպէսզի մարդիկ գիտնան, թէ ուր պիտի դնեն իրենց շնորհակալ ողորմութիւնը ինքնուս վարպետին: Չարմանալիօրէն քանի մը հոգի գաւաթին մէջի մետաղները կ'աւելցնեն:

Յանկարծ, կը բացուի *վակոն*ին այն դուռը, ուրկէ մտած էր ան, եւ որուն հակառակ ուղղութեամբ հիմա իր ոտքերը քաշ կու տայ: Երեք լակոտներ են ներս մտնողները, որոնք անձայն կը մօտենան անոր, երկուքը անկէ առաջ կ'անցնին, դիրք կը գրաւեն, երրորդը ետեւէն կը մօտենայ, գաւաթը բռնած թելին արմուկին կտրուկ հարուած մը կու տայ, հարուածի ազդեցութեան տակ գաւաթը եւ ձեռքը կը բարձրանան, մէջի քանի մը *դուրուշ*ները օդը կ'ելլեն, հոն է որ հանդէս կու գան առջեւը դիրք գրաւածները, որոնք չեն ձգեր որ դահեկանները գետին հասնին եւ արդէն կը սուրան դէպի միւս դուռը, երեքը միասին, որովհետեւ հարուածը տուողն ալ մարդուն վրայէն ցատկած է, եւ մենք կը լսենք լակոտներուն յաղթանակի բրբիջը, մարդուն յուսահատ հայհոյանքները, յետոյ նորէն *հարմոնիք*ան, այս անգամ աւելի անտանելի...

Բան մը չենք ըներ, պատուհանէն դուրս կը նայինք, գիտենք, որ այդ մարդուն հետ մենք ալ նոյն այս քաքին մէջն ենք, գիտենք, որ զինք կ'ատենք, որովհետեւ իր նմանները մեր՝ միջին դասակարգիս, քունը փախցնող ուրուականներն են, սարսափ պատճառող խրտուիլակներն են, որոնց նայիլ չենք ուզեր, եւ մեր աչքերը դուրսն են, երկաթուղիին ուղղութեամբ պողոտային վրայ ինքնաշարժերը կը սուրան, մենք մերը ծախած ենք, կամ տունը կը ձգենք Կիրակի օրերը պտոյտի մը երթալու համար, որովհետեւ կրնայ գողցուիլ, որովհետեւ վառելանիւթը սուղ է, կամ ամօթ կը պատճառէ, որովհետեւ տարիներէ ի վեր չենք կրնար փոխել այն, եւ ան ալ մեզի նման *խուրտայի* վերածուելու դատապարտուած է:

Le charme discret de la bourgeoisie

Մերոյին մէջ առաւօտեան բերան կը հոտի, երեկոյեան՝ քրտինք, ըսած էր:

Նստած տեղէն կը նայէր կայարան առ կայարան թխմուող մարդոց: Չգուէլի չէ: Իրարու փակած, իրարու հոտը առնելու ստիպուած, մտքերուն մէջ իրարու հայիոյելով, բայց միշտ ժպտուն՝ «Կը ներէք», «Խնդրեմ», «Ոչինչ»...

Նախընտրեց վերադառնալ կարդացած գիրքին:

Ամերիկեան համալսարանի մը մէջ սպանդ կազմակերպած ուսանող մը համացանցին վրայ երեւցած է «Humanity is overrated» շապիկով:

Գիրքը բացաւ եւ փորձեց կեդրոնանալ ընթերցումին վրայ. «Յիսուս ըսաւ՝ սիրեցէ՛ք զմիմեանս»...

VIP բազմամշակութային Էթիկա

Երբ Զինաստան որոշեց տիրանալ Միջազգային Դրամական Ֆոնտի երեսուն տոկոսին, միջազգային օդակայաններուն մէջ որոշուեցաւ յարգել ժողովուրդներուն աւանդութիւններն ու մշակութային իւրայատկութիւնները: Հետեւաբար, թոյլատրուեցաւ VIP սրահներուն մէջ մարմնի որեւէ խոռոչէ արձակուած կազ եւ անոր ընկերացող ձայնային յայտարարութիւնը: Սկիզբը դժուար եղաւ համակերպիլ, բայց շուտով երեւան ելաւ, որ քանակով աւելի էին անոնք, որոնք հարց չունէին իրենց անհատականութիւնը կամ ճաշի մը բաւարարութիւնը այդ ձեւով արտայայտելու քան անոնք, որոնք տակաւին կը զգուէին նման դարաւոր միջոցառումներէ: Խնդիրը, սակայն, բարդացաւ, երբ ազգային աւանդութիւններու պաշտպան կազմակերպութիւնները մարդկային իրաւունքի հարց ըրին *սեմիօկայի* կեղեւներն ու ձմերուկի կուտերը, ի միջի այլոց, ուղղակիօրէն գետին թքնելու արարքին ընդգրկումը նոր կարգաւորման ծիրէն ներս: Հարցը աւելի բարդացաւ, երբ միջազգային իրաւունքի մասնագէտները գտան, որ կարգաւորման ծիրին ընդլայնումը կրնայ թոյլատրել մինչեւ իսկ գետին թքնելու արարողութիւնը: VIP սրահները մաքրողները սպառնացին ընդհանուր գործադուլի դիմել: Հարցը լուծուեցաւ, երբ Զինաստանի կառավարութիւնը Թի Ան Ան ՄԷնի վեթերաններէն ամենէն աւելի փորձառուները ուղարկեց, որպէսզի մարզէն բողոքի ցոյցեր ճնշող յատուկ ջոկատներ: ԱՄՆ-ի կառավարութիւնն ալ իր ներդրումը բերաւ ուղարկելով Homeland Security-ի պաշտօնեաներ, որոնք չինացի վեթերաններուն սորվեցուցին VIP սրահներուն մէջ ըլլալ այնքան անծանօթ, որքան որ են ամերիկացի Մարշըլները, որոնք օդանաւերուն մէջ ահաբեկիչ որսալով կը զբաղին:

Starbucks եւ սուրճ վաճառողը

Starbucks-ը իր առաջին մասնաճիւղը բացաւ հարաւային քաղաքի կեդրոնամասին մէջ: Ամեն առաւօտ, Starbucks-էն դուրս կ'ելլեն C.E.O. պաշտօնեաներ, միջին դասակարգի ներկայացուցիչներ, իրենց սուրճի գաւաթներով: Starbucks-ի կողքին է Երրորդ կամ Զորրորդ Աշխարհի ինչ-որ երկրի մը հիւսկա-

տոսարանը, որուն առջեւ ամէն առաւօտ կանուխ գաղթականներու երկար պոչ մը կայ: Իրենց թուղթերու օրինականացման համար այդ շարքին մէջ կարգ սպասողները չեն կրնար Starbucks-էն սուրճ գնել: Կը գնեն փողոցը սուրճ վաճառողէն: Տարիներու ընթացքին այս վերջինին գործը բարգաւաճեցաւ: Գաղթականներու թիւը մասնաւորաբար աւելցած չէր: Տնտեսական ճգնաժամին հետ Starbucks-էն սուրճ գնողներուն քանակը նուազած էր:

Աճեցէք եւ բազմացէք

Յուլիս 15, 2010-ի վաղ առաւօտեան առաջին ժամերուն, երբ Արժանթինի Խորհրդարանին մէջ քուէարկութեամբ անցաւ միասեռական ամուսնութեան եւ զաւակ որդեգրելու իրաւունքի օրէնքը, Նուպար յուզուած գրկեց իր զոյգը, որուն հետ ամբողջ գիշերը արթուն մնացած էր համայնքի միւս անդամներուն հետ օրէնքի անցման զօրակցութեան ցոյցին մասնակցելով: Երկար համբոյրով մը շնորհաւորելէ յետոյ յաղթանակը, աչքէն հոսող երջանկութեան արցունքները սրբեց եւ ըսաւ.

- Վերջապէս... Այս օրը տեսնելու համար ոռերնիս պատռեցինք...

Եղիշե Չարենցի իտալական օրերուն շուրջ հիւսուած առասպելներ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Կեանքի վերջին տարիներուն, գրականագետ Ալմաստ Չաքարեանը (1923-2013) հրատարակած էր ծովածաւալ (1900 էջ) *Եղիշե Չարենց. կեանքը, գործը, ժամանակը* աշխատութեան երեք հատոր (1997, 2003, 2008): Ըստ մահագրութեան մը, «Ա. Չաքարեանն աշխատեց այս կոթողային մենագրութեան յաջորդ հատորների վրայ, բառիս բուն իմաստով, մինչեւ իր կեանքի վերջը: Աւաղ, տաղանդաւոր եւ կրթութեամբ զրոյթով զրուած այդ մենագրութիւնը նա չհասցրեց իր աւարտին»¹:

Անշուշտ, 1960-ական թուականներուն Չարենցի երկերու վեցհատորեակը ծանօթագրելու եւ այնուհետեւ բազում յօդուածներու եւ հրապարակումներու վաստակով յայտնի գրականագետը, որ «մեզանում լաւագոյն

չարենցագետն էր, Չարենցի ճշմարիտ նուիրեալը»², նման մենագրութիւն արտադրելու ամէն իրաւունք ունէր: Առաջին գիրքին մասին, հատորներուն խմբագիրը՝ ակադեմիկոս Սերգէյ Սարինեանը (1924-2017), գրած էր. «Պէտք է դիտել միայն, թէ գրականագետի տիրապետող գրիչն ինչպիսի հմտութեամբ է շարադրում փաստերը եւ *խմբագրութեան արհեստը*՝ հիւսումնադրական աւանդաւելքը, որի յուշիկներից ծնունդ են առնում Չարենցի բառը, տողը, բանաստեղծութիւնը՝ հայոց ճակատագրի տառապանքի ու մաքառման տիեզերական արձագանգները»³: Սակայն, Սարինեանի կողմէ ոչ-հաշտ աչքով դիտուած այն «կասկածամիտներ»էն ըլլալով, որոնք «տողեր

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Հայագետ, թարգմանիչ, խմբագիր եւ ուսուցիչ: Ծնած է Մոնթեվիտո (Ուրուկուայ), 1964-ին: Աւարտած է Պուէնոս Այրեսի հրիմեան կրթական հիմնարկութիւնը եւ Պուէնոս Այրեսի պետական համալսարանը: 2000-էն կ'ապրի Նիւ Ճըրզի: 2006-ին պաշտպանած է տոքթօրական ասպիրանտուրա չայաստանի Գիտութիւններու ակադեմիայի պատմութեան ինստիտուտին մէջ՝ արժանթինասիայ համայնքի պատմութեան մասին: 1980-ին սկսած է աշխատակցի հայ

¹ «Ալմաստ Չաքարեան», «Գրական թերթ», 28 Յուլիս 2013 (ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտութեան եւ հասարակական գիտութիւնների բաժանմունքի եւ Մանուկ Աբեղեանի անուան Գրականութեան ինստիտուտի մահախօսական) (www.grakanter.am):

² Անդ:

³ Չաքարեան, *Եղիշե Չարենց. կեանքը, գործը, ժամանակը*, գիրք 2, Երեւան, 2003, էջ 5 (ընդգծումը մերն է): Սարինեան առաջին հատորը խմբագրած էր գրականագետ Ֆելիքս Մելոյեանի (1940-2017) հետ:

եւ օտար
մամուլին:
Հեղինակ է հայերէն
հինգ եւ սպաներէն
մէկ հատորի՝ հայոց
պատմութեան,
գրականութեան,
սփիւռքագիտու-
թեան մասին:
Թարգմանած
է տասներօթ
հատորներ:

կ'ընդգծեն ու հարցականներ կը դնեն գրքի լուսանցքներում»⁴ Երբ փաստ ու իրականութիւն իրարու չեն համապատասխաններ, տարիներ առաջ ցոյց տուած էինք, որ «*խնայրովիպացի-ւաների* ազատ տողանցումներ»ը Ա. Չաքարեանի այս գործին գիտակա-նութիւնը լիովին խախտող երեւոյթ-ներէն մէկը կը հանդիսանային⁵: Վերոյիշեալ մահագրութեան յաւուր պատշաճի թուացող այն հաստատու-մը, թէ «եղածն էլ հիմք է ծառայում

մեզ ասելու, որ Ա. Չաքարեանը գրել է հայ մեծ բանաստեղծի, թերեւս, լա-ւագոյն կենսագրութիւնը»⁶, լրիւ ան-տեսած է շուրջ երկու հազար էջերու երկայնքին տիրող չափազանցուած կրթոտութիւնը, ժամանակավրէպ զգացականութիւնը⁷, ազգային-քա-ղաքական քարոզները⁸, ինչպէս եւ գիտութեան հետ աղերս չունեցող անհարկի շեղումները⁹, հիմնազուրկ վարկածները¹⁰, ենթակայական մեկ-նաբանութիւնները¹¹, անտեղի գո-

⁴ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 5:

⁵ Վարդան Մատթէոսեան, «Սարոյեան եւ Չարենց (նորահնար առասպելի մը առիթով)», «Բագին», Մարտ 2005, էջ 38-39. Նոյն, «Կոստան Չարեան՝ խորհրդային գործակալ (գրական «պատմաշինարա-րութեան» նմոյշ մը)», «Յառաջ – Միտք եւ Արուեստ», Յուլիս 2005, էջ 2-4. Նոյն, «Չարենցի Աթենք կե-ցութեան հարցին շուրջ», «Գրականագիտական հանդէս», Բ., 2005, էջ 227-233: Յմմտ. նոյն, *Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ*, Անթիլիաս, 2009, էջ 128-149:

⁶ «Այլմաստ Չաքարեան»:

⁷ «Այս տողերը [Չարենցի «Պոեզոգլուճնա»-յէն. Վ.Մ.] քաղելիս յօշոտող սրտնեղութիւն իջաւ հոգուս. յիշեցի (...) Ն. Չարեանի «սալոնի» անդամներից մի քանիսի բարբաջանքները Բակունցի այն տողի առիթով, որով խնդրում էր «շան պէս կապել Յայաստանի սահմանի վերջին ծառից», միայն թէ «չար-տաբետի Յայաստանից» (...)» (Այլմաստ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց. կեանքը, գործը, ժամանակը*, գիրք 1, Երեւան, 1997, էջ 922):

⁸ «Ինչ վերաբերում է մեր ժողովրդի գաւակներին, ապա նոյն պատմութիւնը, գուցէ թէ, իրօք, սովո-րեցնի «զգուշութիւն բանեցնել» ու սեփական ժողովրդին ու հողին ծառայելուց բացի չծառայել ի բա-րօրութիւն ուրացող այլ ժողովուրդների... «Գլուխը ցաւից ազատելու» համար հասկանայ, որ այդ ժողովուրդները կարող են ունենալ եւ տիրահաշակ որդիներ, որոնց կարող են անգամ պղծօրէն քա-րութանդ անել հայութեան հարիւրամեայ գերեզմանները եւ հին ու նոր ոսկորների վրայ գերեզման-ներ գցել...» (նոյն, էջ 320):

⁹ «Տարիներ առաջ մի յօդուածում Գ. Աբովը հաստատում էր, թէ Պ. Սեւակը հոտառութիւն չունի: Իրօք, Սեւակը հոտի զգացողութիւն չունէր եւ զարմանում էր, թէ Աբովը ինչպէս է զգացել» (նոյն, էջ 526):

¹⁰ Չարենցի Օգոստոս 1920-ի նամակին հասցեատէր անծանօթ բժիշկը Չաքարեանի կողմէ նոյնաց-ւած է ՀՀ վարչապետ, բժիշկ Համօ Օհանջանեանի հետ՝ առանց բովանդակութիւնը վերլուծելու (Չա-քարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 1, էջ 689-690): Գրչի մէկ հարուածով կատարուած այս նոյնացումը լիովին անհիմն է՝ Օհանջանեան-Չարենց կապի չգոյութեան պայմաններուն մէջ, քանի որ անբացատրելի կը մնան, օրինակ, նամակին «Միտքի բժիշկ»-ով սկսիլը կամ «ինչպէս դուք գիտէք՝ վերջին ժամանակներս հիւանդ եմ եւ բնաւ դուրս չեմ գալիս տունից» տողը (Եղիշէ Չարենց, «Միտքի բժիշկ», «Բագին», Օգոս-տոս 1980, էջ 16):

¹¹ «Կինոքնմադրիչի լեզուով շարադրուած այս տողերը (...) նշանակում են նաեւ, որ այդ օրը Իսահակ-եանն ու Չարենցը սեփական հայրենիքի անկախութեան երազանքով լռելեայն գլուխ են խոնարհել Ջուգեպէ Գարիբալդիի արձանի առջեւ, խոնարհուել են ու երդուել «հազար կեանքով» մեռնել «անոյշ Յայաստանի» հողին ու հողում... ապրել այդ հողի համար...» (Այլմաստ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց. կեան-քը, գործը, ժամանակը*, գիրք 3, Երեւան, 2008, էջ 41):

վեստները կամ հաշուեյարդարները¹², դաւադրական տեսութիւնները, եւայլն: Գիտութեան դէմ անհաշիւ մեղանշումները փաստական ամէն հիմքէ կը զըրկեն այն ամպագոռգոռ պնդումը, թէ «նրա չարենցականը կը լինի յաւերժ ուղեկիցը մեր մեծ ազգային բանաստեղծի կեանքի պատումով հետաքրքրուող իւրաքանչիւր հայ մարդու համար»¹³:

Երրորդ հատորին սկիզբը Սարինեան գրած էր. «Եւ պէտք է դիտել միայն, թէ ինչպիսի հմտութեամբ է գրականագէտը ներհիւսում ժամանակագրութեան էջերը, բացայայտում, մեկնաբանում իրերի բնոյթը, ու համոզում ես, որ նա, միայն նա կարող էր կատարել այդ գործը, քանզի արտօնուած էր անանձնական նուիրումով, նաեւ հարուստ կենսափորձով, նաեւ մտաւոր զարգացմամբ եւ անհատապէս գիտակցուած աշխարհայեացքով»¹⁴: Սակայն, ներհիւսումը, բացայայտումն ու մեկնաբանութիւնը նման եզակիութեան համոզումի տեղ չեն ձգեր, ինչպէս Չարենցի իտալական ուղեւորութեան նուիրումը աւելի քան

140 էջերուն¹⁵ քննութիւնը կը փաստէ:

Չաքարեանի կողմէ հրատարակուած Նոյեմբեր 17, 1924 թուակիր ֆրանսերէն փաստաթուղթը (որ նաեւ տրուած է ռուսերէնով) *lettre de courier* («սուրհանդակի գիր») մըն էր, համապատասխան՝ ճամբորդական լիազօրագրի մը: Ան կը հաստատէր, որ Չարենց Թուրքիա ու Իտալիա կ'երթար իբրեւ «դիւանագիտական սուրհանդակ» (*courier diplomatique*)՝ «դիւանագիտական թղթատարութեան երկու ծրարներ» տանելով Պոլսոյ խորհրդային ընդհանուր հիւպատոսարանին եւ Զոմի խորհրդային լիազօր ներկայացուցչութեան¹⁶: Պոլիսէն մեկնելու նախօրեակին՝ Յունուար 8, 1925-ին, Չարենց կը հաղորդէր Ալեքսանդր Միասնիկեանին, թէ «Ամերիկա գնալու վիզա ստանալու համար» աւելի քան ամիս մը սպասելէ ետք, որոշած էր «խաչ քաշել Ամերիկա գնալու գաղափարի վրայ եւ շրջել Եւրոպայում, տեսնել Եւրոպան»: Զետեւարար, կ'աւելցնէր, «այստեղից վաղը ես մեկնում եմ Աթէնք, ապա կը գնամ Զոմ, կը շրջեմ իտալական զանազան քաղաքներում, յետոյ

¹² «Ն. Յովհաննիսեանի մասին հետաքրքրուել եմ վարժարանի [Մելգոնեան կրթ. հաստատութեան. Վ.Մ.] սաներից. խուսափել են պատասխանելուց... Ինչո՞ւ» (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 35): 1969-ին, Նշան Յովհաննեսեանի մասին երկու էջոց դրական տպաւորութիւններ շարադրելէ ետք, Անդրանիկ Փոլատեան կ'եզրակացնէր. «Այսպէս ճանչցանք Պր. Յովհաննեսեանը Մելգոնեանի մէջ եւ սիրեցինք զայն, ու նոյն ջերմութեամբ կապուած ենք իրեն անցնող քսան տարիներուն» (Անդրանիկ Լ. Փոլատեան, «Վաստակաւոր կրթական մշակը», *Յուշարար-Միութիւն*, 15 Յունիս 1969, էջ 22. հմմտ. անդ, *Յերկ եւ բերք*, Նիւ Գրքի, 2002, էջ 284):

¹³ «Այժմատ Չաքարեան»:

¹⁴ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 6:

¹⁵ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 383-425. Նոյն, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 11-110:

¹⁶ Տե՛ս Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 283, ուր խորհրդային Արտաքին գործոց նախարարութեան փաստաթուղթը «վիզա» համարուած է: Ինչպէս յայտնի է, այցագիրը հիւրընկալող երկիրներու կողմէ տրուող ու կնքուող արտօնութիւնն է:

Փարիզ-Լոնդոն-Բեռլին-Վիեննա-Մոսկովա. ահա իմ ծրագիրը»¹⁷:

Յունուար 9-ին մեկնելով, Չարենց շատ կարճ կեցութիւն մը պիտի ունենար Աթէնք, որ յիշուած չէ իսկ Դերենիկ Դեմիրճեանին ուղղուած Մայիս 7-ի նամակին մէջ. «Ես շատ հաւանեցի Վենետիկը, Պոլիսը եւ Փարիզը. Յոռնը եւ Բեռլինը առանձին տպաւորութիւն չարին վրաս»¹⁸: Վիզէն Իսահակեանի վկայութեամբ, 1935-ին Չարենց ըսած է. «Ախր, ես Եւրոպան տեսայ, ինչպէս ասում են, «քառասը-բակ վագքով» – Պոլիս, Յոռն, Վենետիկ, Փարիզ, Բեռլին»¹⁹: Ասատուր Ասատրեանի նշումը, թէ Աթէնքի մասին «միայն մի յիշատակութեան ենք հանդիպել»²⁰, հաւանաբար կ'ակնարկէր Յունիս 1925-ի վերջերուն կատարուած «Մարտակոչ»-ի հարցազրոյցին, ուր Չարենց իր երթուղիին մասին յայտնած էր. «Ճանապարհորդութեան ժամանակ ես առիթ ունեցայ անցնելու Պոլիս, Աթէնք, Նեապոլ, Յոռն, Վենետիկ, Փարիզ, Բեռլին եւ այլ տեղեր»²¹:

րիզ, Բեռլին եւ այլ տեղեր»²¹:

ՆԱՓՈԼԻ ԵՒ ՀՌՈՍ

Յիշեալ նախադասութիւնը հիմնական հանգրուանները ճիշդ ներկայացուցած էր: Պոլիս-Աթէնք եւ Յոռն-Վենետիկ-Փարիզ-Պերլին հատուածներուն հիմնաւոր յաջորդականութիւնը տրամաբանական կը դարձնէ, որ Չարենց Իտալիա մտած ըլլար Յոռնի դուռը հանդիսացող Նափոլիի (Նեապոլ) նաւահանգիստէն: Ըստ Վ. Իսահակեանի, «Չարենցը պատմեց, որ [Վենետիկ] եկել է Նեապոլից՝ Ստամբուլից ժամանած մի նաւով (...)»²²: Արդարեւ, բանաստեղծը ոչ միայն դիւանագիտական թղթատարութիւնը պետք է յանձնէր Յոռնի մէջ, այլեւ Արշակ Զօպանեանի միջամտութեամբ ստանալիք ֆրանսական մուտքի արտօնագրին սպասէր²³. ամիսներ առաջ, ֆրանսահայ գրագէտը նոյնպէս Հայաստանէն մեկ-

¹⁷ «Ե. Չարենցի նամակը Ալ. Միասնիկեանին», «Գրական թերթ», 22 Սեպտեմբեր 1954, էջ 3: Հմմտ. Եղիշէ Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, վեցերորդ հատոր, Երեւան, 1967, էջ 412: Ինչպէս յայտնի է, ի վերջոյ Չարենց Լոնտոն ու Վիեննա այցելած չէ:

¹⁸ Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 419:

¹⁹ Վիզէն Իսահակեան, *Հայրս*, Երեւան, 2000, էջ 490: 1936-ին, Աւետիք Իսահակեանի հետ խօսակցութեան ընթացքին, Չարենց յիշած է Ակրոպոլիսի գեղեցկութիւնը (անդ, էջ 552):

²⁰ Աս. Ասատրեան, «Ե. Չարենցի արտասահմանեան ուղեւորութիւնը», «Գրական թերթ», 18 Օգոստոս 1957, էջ 2:

²¹ Մ. Ս., «Զրոյց ընկ. Ե. Չարենցի հետ», «Մարտակոչ», 1 Օգոստոս 1925, էջ 1: Հմմտ. Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 302: Առանց փաստ բերելու, Չաքարեան պնդած է, որ Չարենց այստեղ «դիտաւորեալ է Նեապոլը յիշատակել Աթէնքից յետոյ... շփոթեցնելու համար նոյն [խորհրդային] գաղտնի. Վ.Մ.] ծառայութիւններին» (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 21):

²² Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 214: Սակայն, Աւետիք Իսահակեան վկայած էր. «Ինձ մօտ եկաւ նա Յոռնից: (...) Մնաց մի ամբողջ ամիս Վենետիկում» (Աւետիք Իսահակեան, «Չարենցի հետ Վենետիկում», «Գրական թերթ», 28 Սեպտեմբեր 1957, էջ 2. հմմտ. *Յիշողութիւններ Եղիշէ Չարենցի մասին*, Երեւան, 1961, էջ 19): Փաստ չկայ, որ Չարենց մեկուկէս ամիս Վենետիկ մնացած ըլլայ (Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 271):

²³ Ահարոն Խաչատուրեան, «24 օր Եղիշէ Չարենցի հետ Յոռնի մէջ (1925ին)», «Սփիւռք», 11 Օգոս-

նաձ Կոստան Չարեանին արտօնագիր ապահոված էր²⁴:

Չարենց Դեմիրճեանին պիտի գրէր Նափոյի ու շրջակայքի տեսարժան վայրերուն մասին. «Սքանչելի էր Նապոյին, Կապրի կղզին, Վեգուվը եւ Պոմպէին: Աննման գեղեցկութիւններ են դրանք, հեքիաթային բաներ!»²⁵: Գափրի այցելութեան յուշը, ի մասնաւորի, պիտի յայտնուէր 1926-1929-ի «Հատուածներ չգրուած պոէմից» գործին «Լիրիքական շեղում»-ին մէջ.

Յիշում եմ՝ օրը լուսաւոր էր,
Երկինքը ջինջ ու անյատակ,
Ծովի պշրանքը ու օրօրը,
Գարնան թովչանքը խորը, խորը,
Ինչպէս երկինքը կապուտակ...
Ծովում ճախրում էր մի ջինջ *սապրիլ*,
Թնդացող *գարնան* անհուն հաւատ,
Եւ, նստած մի պարզ, փոքրիկ նաւակ՝
Մենք գնում էինք դէպի Կապրի...²⁶

Անշուշտ, այցելութիւնը Ապրիլին եղած չէ, քանի որ Ապրիլ 4-ին «Ապագայ» շաբաթաթերթը կը հաղորդէր, թէ «բանաստեղծ Եղիշէ Չարենց Բարիզ հասած է»²⁷: Հնարաւոր է, որ Յունուարի վերջերուն ձմեռը մեղմացած ըլլար՝ զարնանային եղանակի նմանելով, ինչպէս պատահած էր Վենետիկի մէջ²⁸: Ապրիլի յիշատակումը Վլատիմիր Լենինի Ապրիլ 1908-ին կղզին կատարած այցելութեան արձագանգ մը կարելի է նկատել, իսկ զարումը՝ լաւատեսութեան ու զարթօնքի խորհրդանիշ, Լենինի փառաբանութեան սատարելու համար:

Յունուար 22-ին արդէն Հռոմ գլուխը Չարենցը կը գրէր Թագուհի Չարեանին, թէ «անտանելի դժուար դրութեան մէջ» էր՝ առանձին ըլլալու ու լեզու չիմանալու պատճառով: Հետեւաբար, կը խնդրէր, որ ծանօթներ ունենալու պարագային, «ինձ գրէք մի երկուսի հասցեն, ես կը հանդի-

տոս 1966, էջ 7: Յուշագրութիւնը տպուած է առանձին գրքոյկով. *Եղիշէ Չարենցի հետ Հռոմի մէջ* (1925), Պէրոլթ, 1966: Վերատպումը տե՛ս *Չարենցի հետ (յուշեր)*, կազմեց եւ խմբագրեց Դաւիթ Գասպարեան, Երեւան, 1997, էջ 156-171:

²⁴ Տե՛ս Չարեանի Սեպտեմբեր 2, 1924-ի Չօպանեանին գրած նամակը Վենետիկէն (Վարդան Մատթէոսեան, «Կոստան Չարեանի նամակները Արշակ Չօպանեանին (1922-1931)», «Հայկագեան հայագիտական հանդէս», Լ. հատոր, 2010, էջ 440-441): Ըստ երեւոյթին, Չարեանի «(...) կարող է պատահել, որ նախ Վիեննա յայտնուենք (...)» տողէն Չաբարեանը եզրակացուցած է, թէ Նոյեմբեր 1924-ին ան Վիեննա էր, եւ թէ «ասել է արտասահման է մեկնել այն ճանապարհով, որով (Բեռլինի վրայով) թոյլ չէր տրուել Չարենցին» (Չաբարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 119): Իրականութեան մէջ, Նոյեմբեր 1924-ին Չարեան արդէն Փարիզ էր (Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Չարեանի շուրջ*, Անթիլիաս, 1998, էջ 185), ուր հասած էր Պաթում-Պոլիս-Վենետիկ ճանապարհով՝ Չարենցի նման:

²⁵ Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 420:

²⁶ Եղիշէ Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, չորրորդ հատոր, Երեւան, 1968, էջ 65 (ընդգծումները մերն են):

²⁷ «Ժամանում», «Ապագայ», 4 Ապրիլ 1925:

²⁸ «Հակառակ ձմրան սովորեալ խառութեան» ցուրտ բայց հիւսնալի օրերու երկար շաբթ մ'ունինք այս տարի, *գարուն մէ*, բայց առանց զարնանային ծաղիկներու, գարուն մը՝ առանց բնութեան երգիչներու» (Հ. Ղ. Տայեան, «Հնդիկ ամենամեծ բանաստեղծ Ս. Ղազարու մէջ», «Բազմավէպ», Փետրուար 1925, էջ 58. ընդգծումը մերն է):

պեմ նրանց՝ գուցե բարի լինեն մի քիչ աջակցել քաղաքը եւ շրջակայքը տեսնելու գործում: Ես փորձեցի այդ մենակ անել, բայց եւրոպական ոչ մի լեզու չիմանալով՝ բան դուրս չեկաւ»²⁹: Ի վերջոյ, Մխիթարեան ընծայարանի տեսուչ Յ. Տիմոթեոս վրդ. Տէր Կիւեանի միջնորդութեամբ, բանաստեղծը ծանօթացած է Մուրատ-Ռափայէեան վարժարանէն երկու շրջանաւարտներու, որոնք յաջորդ շաբաթներուն անոր ընկերացած են: Մէկը՝ նորաւարտ ճարտարապետ Արման Սարեանը, Հայաստանի Հանրապետութեան Իտալիոյ դեսպանատան քարտուղարն էր, թէեւ «Չարենց բոլորովին կ'անգիտանար Սարեանի քարտուղար ըլլալը [Միքայէլ] Վարանդեանին»³⁰, իսկ միւսը՝ Ահարոն Խաչատուրեանը, տակաւին բժշկութեան ուսանող էր:

Մինչ այդ, «Յուսաբեր»-ի խմբագիր Վահան Նաւասարդեանը մաս-

նակցած էր Փարիզ գումարուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ժ. Ընդհանուր Ժողովին, որ տեւած էր երկու ամիս (Նոյեմբեր 17, 1924-Յունուար 17, 1925)³¹: Չարենցին նուիրուած իր յետմահու հատորին մէջ, ան պիտի վկայէր, որ «1924-ի վերջերին Փարիզ էի: Դարձիս դէպի Եգիպտոս՝ գործով մտայ Վենետիկ»³²: Կենթադրենք, որ ան պետք է հանդիպէր Աւետիք Իսահակեանին ու ՀՀ նախկին դեսպան Միքայէլ Վարանդեանին, որ Փետրուարի կիսուն արդէն Հռոմէն մեկնած էր³³: Արդարեւ, Ապրիլ 26-ին, Վարանդեան «Հայրենիք»-ի խմբագիր Ռուբէն Դարբինեանին պիտի գրէր Վենետիկէն, թէ «ես էլ երկու ամիսից ի վեր այստեղ եմ», աւելցնելով, որ «միանգամայն «ազատագրուած» եմ այլեւս պետական եւ կուսակցական ամեն գործից ու պաշտօնից»³⁴:

Փետրուար 12-ին, Իսահակեան կը

²⁹ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 384: Չաքարեան պնդած է, որ Չարենց սխալմամբ Յունուար (I՝ հռոմէական թիւերով) գրած էր, փոխանակ Փետրուարի (II) (անդ, էջ 386): Փետրուար 22-ին, արդէն լայնօրէն Հռոմ պտտած բանաստեղծը օգնութեան պիտի չդիմէր՝ քաղաքը շրջելու համար: Նամակին հրատարակիչը Կ. Չարեանի կրտսեր որդին էր՝ Արմէն Չարեանը (1914-1994), որ նշած էր անոր անպատասխան մնալը, քանի որ Չարենցը իր հասցէն գրած չէր: Ըստ Չաքարեանի, նամակը տպուած է Ա. Չարեանի «մահախօսականի հետ համարեա միաժամանակ», յղելով ««Հայութիւն», 1994, Յունիս, թիւ 7, հ. 34» (անդ, էջ 384-385): Սակայն, ան չկայ «Հայութիւն»-ի 1993-1994-ի հաւաքածոյին, ինչպէս եւ Դաւիթ Գասպարեանի կազմած չարենցեան ժողովածուներուն մէջ (Եղիշէ Չարենց, *Նորայայտ Էջեր*, Երեւան, 1996. Նոյն, *Գիրք մնացորդաց*, Երեւան, 2009):

³⁰ Խաչատուրեան, *24 օր Եղիշէ Չարենցի հետ*, էջ 7: Խաչատուրեանի «հայ հանրապետութեան Լեւկասիոն դիւանի քարտուղարի պաշտօնը» ձեւակերպումը Չաքարեանի կողմէ վերածուած է «*սովետական ներկայացուցչութեան* «Լեւկասիոն» դիւանի քարտուղար»-ի, իսկ Վարանդեանը՝ «Վարդանեան»-ի (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 401. ընդգծումը մերն է):

³¹ Hrach Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924*, translated by Bryan Fleming and Vahe Habeshian, Milan, 1990, p. 159.

³² Վահան Նաւասարդեան, *Չարենց (յուշեր եւ խորհրդածութիւններ)*, Գահիրէ, 1957, էջ 7:

³³ Խաչատուրեան, *24 օր Եղիշէ Չարենցի հետ*, էջ 8:

³⁴ «Միքայէլ Վարանդեանի նամակները», «Հայրենիք» ամսագիր, Յունիս, 1963, էջ 10: Նոյն օրը, Վարանդեան ներկայ կ'ըլլար Մխիթար Սեբաստացիի մահուան 176-ամեակի յուշատօնին (Հ. Ղ. Տայեան, «Մեծին Մխիթարայ տարեդարձը Ս. Ղազարու մէջ», «Բազմավեպ», Մայիս 1925, էջ 157):

հաղորդեր Դարբինեանին, թե նախորդ օրը Նալասարդեանը Եգիպտոս մեկնած էր³⁵: Ճանապարհին, գրած է վերջինս, «անցայ Յոռն, ուր մնացի մի քանի օր: Դիպուածաբար այդ օրերին Յոռն եկաւ նաեւ Չարենցը»³⁶: Ապրիլ 30-ին, ան Դարբինեանին կը գրէր, թե «Յոռնում պատահական հանդիպում ունեցայ Եղիշէ Չարենցի հետ: Ճիշդը՝ գիտէր որ թանգարան պիտի լինեմ, եկաւ ինձ տեսնելու»³⁷: Սակայն, ըստ Խաչատուրեանի, Չարենց անոր ներկայութենէն տեղեակ չէր: Յանդիպումը տեղի ունեցած է Փետրուար 15-ին՝ Ազգային Թանգարանին (Museo Nazionale Romano) մէջ, Ա. Սարեանի դասաւորումով, որ նոյն օրը Խաչատուրեանին կը յայտներ, թե «երեք օր առաջ Փարիզէն գալով՝ դէպի Եգիպտոս իր ճամբուն վրայ Յոռն հանդիպեցաւ Նալասարդեանը. անոր յայտնեցի Չարենցի հոս գտնուիլը»³⁸:

Յանդիպումէն խորապէս դժգոհ, յաջորդ օրն իսկ բանաստեղծը կը գրէր «Յանգուցեալ պարոնը կամ

պարոն հանգուցեալը» այլաբանական ակնարկը, որուն հրատարակութիւնը կը յայտարարուէր Երեւանի մէջ ամիս մը ետք³⁹, բայց լոյս կը տեսներ Ապրիլի սկիզբը⁴⁰: Ինչպէս յայտնի է, գրութիւնը Դաշնակցութիւնը իբրեւ հանգուցեալ կը նկարագրէր՝ Նալասարդեանի կերպարին տակ: Միշտ «ընդատակին հետամուտ»⁴¹ Ա. Չաքարեանը հերթական դաւադրական տեսութիւնը հիւսած է՝ մեկնելով Նալասարդեանի այն հաստատումէն, որ Չարենցը «ընդարձակօրէն տալիս է միայն *մէկ մասը* այն գրոյցի, որ գանազան հարցերի շուրջ – գերազանցաբար՝ քաղաքական – նա ունեցաւ ինձ հետ»⁴²: Այսպէս, Իսահակեանն ու Նալասարդեանը՝ Ընդհանուր Ժողովի արդիւնքներէն իբրեւ թե դժգոհ, ձեռք բերած են «Չարենցի ստանձնած երկսայրի պատասխանը համագումարին»⁴³, որ արտայայտուած է վերոյիշեալ քննադատական գրութեամբ: Բոլորովին թեական է, անշուշտ, որ Չարենցի կողմէ չիշուած մասերը «դարձել են Յ. Քաջագունու

³⁵ *Աւետիք Իսահակեանի նամակները*, Գահիրէ, 1959, էջ 14, էջ 62: Նալասարդեանի Վենետիկէն մեկնումը Փետրուար 11-ին բաւարար էր փաստելու, որ Ընդհանուր Ժողովը Փետրուար 10-ին վերջացած չէր (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 368):

³⁶ Նալասարդեան, *Չարենց*, էջ 7:

³⁷ «Վահան Նալասարդեանի նամակները», «Հայրենիք» ամսագիր, Մայիս 1963, էջ 8:

³⁸ Խաչատուրեան, «Եղիշէ Չարենցի հետ»:

³⁹ «Խորհրդային Հայաստան», 21 Մարտ 1925, էջ 1, ուր տպուած յայտարարութիւնը կ'ըսէր. «Վաղ-լայ համարում կարդացէք Եղիշէ Չարենցի «Յանգուցեալ պարոնը կամ պարոն հանգուցեալը» պատմըւածքը»:

⁴⁰ Եղիշէ Չարենց, «Յանգուցեալ պարոնը կամ պարոն հանգուցեալը (արտասահմանեան պատմըւածք)», «Խորհրդային Հայաստան», 5 եւ 7 Ապրիլ 1925: Յմտ. նոյն, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 135-154:

⁴¹ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 403:

⁴² Նալասարդեան, *Չարենց*, էջ 14:

⁴³ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 20: «Համագումար» բառը կ'ակնարկէ Ընդհանուր Ժողովին:

«Դաշնակցութիւնն այլեւս անելիք չունի» (1924) հարցադրման շուրջ», եւ իրականութեան լրիւ հակառակ է, որ «հաստատապէս կարելի է ասել, որ Քաջագնդունու կարծիքին է եղել եւ Վ. Նաւասարդեանը»⁴⁴, քանի որ Չաքարեան անտեղեակ է, թէ վերջինս արդէն «Յ. Յ. Դաշնակցութեան անելիքը» հատորը (1924) գրած էր Քաջագնդունիի դէմ, իսկ 1925-ին պիտի գրէր «Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին (10-րդ Ընդհանուր Ժողովի առիթով)» հատորը: Միւս կողմէ, Արման Սարեանը՝ հանդիպումին միակ ականատեսը, վկայած է, որ «խօսակցութիւնը երկուքին միջեւ եղաւ կրթոտ, թունաւոր եւ թշնամական»⁴⁵, իսկ Ահարոն Խաչատուրեանը, որ նախօրօք վերակերտած էր խօսակցութեան միեւնոյն մթնոլորտը՝ ըստ Սարեանի պատմածին, մեջքերած է Չարենցի արտայայտութիւնները Նաւասարդեանի մասին՝ «անպիտան», «շուն»⁴⁶:

Բանաստեղծին յաջորդ հանգրւանը Վենետիկը պիտի ըլլար, ուր պիտի ծանօթանար Իսահակեանին: Սակայն, նախ պէտք է անդրադառնալ անոր Գափրիի այցելութենէն

քիսած Ա. Չաքարեանի երեւակայութեան հերթական թռիչքին: Ան պընդած է, որ այդ այցը «մէկից մէկ վերաբերում է Իսահակեանի ու Չարենցի նախաՎենետիկեան հանդիպմանը Յոռմում» եւ, աւելին, որ «կարող ենք համարեա անխաթար վերականգնել պայմանաւորուածութեան շղթան. նախ Աթենքից Վենետիկ, ապա՝ Վենետիկից Յոռմ, կրկին՝ Վենետիկ, յետոյ էլ միատեղ հանդիպում Նեապոլում... այնտեղից էլ ուղեւորութիւն Կապրի...»⁴⁷, առանց դոյզն փաստական հիմք բերելու:

«Մենք գնում էինք դէպի Կապրի» տողը Չաքարեանի կողմէ վերածւած է կարծեցեալ հիմքի, որ «Կապրի մեկնելու վճիռը կայացել էր Չարենցի վենետիկեան այցելութեանը նախորդած օրերին. եւ իտալացի թիավարի նաւակով գնացողները եղել են Չարենցն ու Իսահակեանը, երրորդ անձնաւորութեան հետ միասին, որը եւ՝ *դարձեալ վատախօրէն ասած, եղել է Վ. Նաւասարդեանը*»⁴⁸: Այսքան ինքնավստահութեան ամբողջ ու միակ հիմքը Խաչատուրեանի այն վկայութիւնն է, որ Նաւասարդեան, Չարենցին հանդիպելէ «մէկ-երկու օր յետոյ

⁴⁴ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 401, 410:

⁴⁵ Արման Սարեան, «Իմ յուշերը Եղիշէ Չարենցի մասին (իբրեւ լրացուցիչ բժ. Ա. Խաչատուրեանի յուշերուն)», «Սփիւռք», 29 Սեպտեմբեր 1966, էջ 2:

⁴⁶ Խաչատուրեան, «24 օր Եղիշէ Չարենցի հետ», էջ 7-8: Չաքարեան փորձած է լարուածութիւնը արւեստականօրէն մեղմացնել Սարեանի այն հաստատումով, թէ երբ Նաւասարդեան մօր ուղղուած նամակը Չարենցին յանձնած է, «տեսարանը սրտաշարժ եւ յուզիչ էր» (Սարեան, «Իմ յուշերը Եղիշէ Չարենցի մասին», էջ 2):

⁴⁷ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 19-20:

⁴⁸ Անդ, էջ 19 (ընդգծումը բնագրային է): Անշուշտ, Չաքարեան ոչ միայն «քացայայտած» է այլապէս հիմքէ զուրկ եռակողմանի այդ այցելութեան գոյութիւնը, այլեւ մասնակիցներուն խօսակցութեան նիւթերը. «Ուրեմն եւ դէպի Կապրի ու յետոյ ամէն կարգի խօսք ու զրոյցի շրջանակում» առաւելապէս

Նափոյի են շոգենաւ պիտի առնէր մեկնելու համար Եգիպտոս, իր պաշտօնին...»⁴⁹: Սակայն, Չարենց առնուազն շաբաթ մը աւելի մնացած է Յռոմ. իր անունն ու թուականը արձանագրած է Չարլզ Չափլինի մասին գնած ռուսերէն մէկ հատորին՝ Փետրորուար 24-ին⁵⁰, որ անպայման կեցութեան վերջին օրը չէր: Իր զինուոր ընկերներուն ակնարկելով «Մենք ճամբայ ընկանք առաւօտեան ծեղին» գրող Չարենցը («Դանթեական առասպել») արդեօք չէր կրնար իրեն հետ Գափրի կղզի գացող զբօսաշրջիկներու ակնարկել «Լիրիքական շեղում»-ին մէջ:

ՎԵՆԵՏԻԿ

Չարենցի ու Իսահակեանի հանդիպումը թուագրող վերջինիս նամակներուն լոյս ընծայումը 1957-1958-ին փոփոխութեան ենթարկած է սկզբնական կարծիքը, ըստ «Էլեգիա, գրուած Վենետիկում» վիպերգի «1925, Յունւար. Վենետիկ» թուականին, որ Չարենցը նախ Վենետիկ ու ապա Յռոմ

այցելած էր⁵¹: Այլ ապացոյցներու չգոյութիւնը պարզ կը դարձնէր, որ Յունւար 1925 թուականը կեղծ էր: 1957-ին, Չարենցի մտերիմ Գուրգէն Մահարին արդէն ակնարկած էր «Էլեգիա»-ի Վենետիկ գրուած չըլլալուն.

«Երբ վերադարձար դու արտասահմանից, քո ամենասիրելի խօսակցութեան նիւթը Իսահակեանն էր:

Մեծ ոգեւորութեամբ դու պատմում էիր ձեր հանդիպումների մասին, հիացմունքով յիշում էիր նրա ասույթները, պատմում էիր հատուածներ «Ուստա Կարոյից» եւ պնդում էիր որ՝

— Պայծառ մարդ է Աւոն, սրտառնչ, իմաստուն:

Եւ յանկարծ գրեցիր քո «Էլեգիան»:

Ես մինչեւ հիմա էլ չգիտեմ, թե ինչո՞ւ գրեցիր այն...»⁵²:

1964-ին, «Էլեգիա»-ի ակադեմական հրատարակութեան ծանօթագրութեան մէջ, Ա. Չաքարեան կը նշէր, թէ ան գրուած էր Մարտ 1925-էն ետք, «հաւանաբար արտասահմանեան ուղե-

շօշափուել են համագումարը եւ կայացուած ազգադաւ որոշումները՝ բոլոր նշաններով եռակողմանի համերաշխութեան մթնոլորտում (...)» (անդ, էջ 20): Բնականաբար՝ Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն «ազգադաւ» որակումին հիմնաւորում տրուած չէ: Որոշումներուն ամփոփ նկարագրութեան համար, տե՛ս Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation*, p. 159-163:

⁴⁹ Խաչատուրեան, «24 օր Եդիշէ Չարենցի հետ», էջ 8:

⁵⁰ Չաքարեան, *Եդիշէ Չարենց*, 2, էջ 383:

⁵¹ Նաւասարդեան, *Չարենց*, էջ 9. Ասատրեան, «Ե. Չարենցի արտասահմանեան ուղեւորութիւնը», էջ 3: Չաքարեան խեղաթիւրած է «Հանգուցեալ պարոնը կամ պարոն հանգուցեալը»-ին ակնարկող Նաւասարդեանի տողը՝ «Գրութեանը տակ հետեւեալ թուականը կար՝ 1925 Փետր. 16, Յռոմ» (Նաւասարդեան, *Չարենց*, էջ 9), զայն կցելով «Էլեգիա»-ին ու անգոյ վրիպում մը հնարելով (Չաքարեան, *Եդիշէ Չարենց*, 2, էջ 409):

⁵² Գուրգէն Մահարի, «Չարենցեան քանդակներ», «Գրական թերթ», 28 Սեպտեմբեր 1957, էջ 3 (ընդգրծումը մերն է): Վերջնական բնագրին համար («Նորից նրա հետ» խորագրով), տե՛ս նոյն, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, հատոր 9, Երեւան, 2016, էջ 249:

ԼՈՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՎԵՐԱՊԱՌՆԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ԵՄ
ԵՆ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ»⁵³: Չարենցի կատա-
րած յայտարարութիւնները «Մար-
տակոչ»-ին այս տրամաբանական
տեսակէտը կը հիմնաւորեն. «Այսպէս
կոչուած նախկին վաստակաւոր
գրողներից ես հանդիպեցի միայն բա-
նաստեղծ Աւետիք Իսահակեանի
հետ, որի կարօտը «երկրի» շատ մեծ
է: (...) Նրա մէջ արդէն որոշակի նկա-
տելի է գաղափարական թեթում դէպի
Խորհրդային Չայաստանի (ինչպէս
գրական, նոյնպէս եւ քաղաքական)
իդէալները: Մենք միանգամայն հա-
մոգուած ենք, որ շատ մօտ ապագա-
յում նա կը վերահաստատի իր սերտ
կապերը Խորհրդային Չայաստանի
հետ»⁵⁴: 1939-ին Իսահակեան հաս-
տատած էր, «Էլեգիա»-ին ականարկե-
լով, որ «այն մտքերը, որ վերագրել է
Չարենցը ինձ, ինձ համար անբա-
ցատրելի է: Վերածնունդ Չայաստա-
նի մասին Չարենցի հաղորդած
տեղեկութիւնները սրտանց ուրա-
խացնում էին եւ նա զգում էր ու տես-
նում իմ բերկրանքը»: Ի լրումն, ան
հաւաստած էր, ըստ Յովհաննէս Ղա-
նալանեանի, «որ այդ ամենը իրակա-
նութեանը չի համապատասխանում,
ինքը նման տրամադրութիւններ չի
արտայայտել ամենեւին եւ վերջում էլ

աւելացրեց, որ Չարենցը ի զուր է այդ
մտքերը իրեն վերագրել»⁵⁵: Բանաս-
տեղծին բոլոր խնդրայարոյց քայլերը
արդարացնող, Չաքարեանը, սակայն,
մանուածապատ ենթադրութիւններ
հիւսած է վիպերգին շարժառիթները
բացայայտելու համար⁵⁶, որոնք, Գրի-
գոր Աճեմեանի պատկերաւոր բնու-
թագրումով, «յիշեցնում են մութ
սենեակում սեւ կատուի որոնումնե-
րը»⁵⁷: Վիպերգը լոյս տեսած է «Նորք»-ի
1926-ի առաջին թիւին մէջ, որ այդ
տարի Երեւան տպուած երեք գիրքե-
րու գրախօսականներ կը պարունա-
կէր, առաւել՝ «Չայաստանի Կոչնակ»-ի
2 Յունուար 1926-ի բացառիկին անդ-
րադարձ մը եւ Աշոտ Յովհաննիսեանի
28 Յունուար 1926 թուակիր երկարա-
շունչ յօդուած մը: Յետեւաբար, անկա-
րելի չէ պատկերացնել, որ արուեստա-
կան Յունուար 1925-ը կը ծածկէր բուն՝
Յունուար 1926 թուագրումը:

Ապրիլ 22, 1925-ին, Իսահակեան կը
գրէր Մարտիրոս Սարեանին, թէ
«մարտ ամսին այստեղ էր Ե. Չարենցը:
Ամէն օր միասին էինք»⁵⁸: Մարտ 3-ին
Վենետիկ ժամանելով, Չարենց յաջորդ
օրը կը հանդիպէր Փատովայէն վերա-
դարձած Իսահակեանին⁵⁹: Կարելոր է
շեշտել, որ վերջինս Մարտ 6-ին Նաւա-
սարդեանին կը գրէր. «Մի երեք օր է

⁵³ Եղիշէ Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, հատոր 2, Երեւան, 1962, էջ 391:

⁵⁴ Մ. Ս. «Չրոյց», էջ 1: Յմտ. Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 420:

⁵⁵ Յ. Ղանալանեան, *Աւետիք Իսահակեան (յուշագրութիւն)*, Երեւան, 1975, էջ 16-17:

⁵⁶ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 289-300:

⁵⁷ Մահարի, *Երկերի լիակատար ժողովածու*, էջ 551:

⁵⁸ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի ժողովածու*, հատոր 6, Երեւան, 1979, էջ 206: Տե՛ս նաեւ. Չարենցի Մայիս 7-ի նամակը Դեմիրճեանին (Չարենց, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 419):

⁵⁹ Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 215, 269: 1939-ին Ա. Իսահակեան պատմած էր, թէ Փատովա զացած էր,

այստեղ է Ե. Չարենցը: Առաջի⁶⁰ օրը եկել էր ինձ տեսնելու: Շատ յարգանքով արտայայտուեց (անընթեռնի) դեպի ինձ»⁶¹: Վերջին նախադասությունը առաջին անգամ մեկուն ծանոթացողի մը կողմէ սպասելի տպավորությունն է: Անկը ջրէ Չաքարեանի անհիմն ենթադրությունը, թէ երկու բանաստեղծները հանդիպած էին Վենետիկէն առաջ, եւ թերեւս Իսահակեան նոյնիսկ Նափոյի գացած էր Չարենցը դիմաւորելու՝ Իտալիա մտնելու պահուն⁶²: Բնականաբար, Իսահակեան իր «մեղսակից» Նաւասարդեանէն պիտի չթաքցնէր նման հանդիպումներ, եթէ իրօք գոյություն ունեցած ըլլային:

Հիմնուելով այն փաստին վրայ, որ Իսահակեանն ու Մխիթարեան յայտնի բանասէր ու թարգմանիչ Հ. Արսէն Ղազիկեան բարեկամներ էին, Չաքարեան պնդած է, որ Չարենցի մոսկովեան երկհատորեակը (1922) անոնց

գրոյցի նիւթ եղած է, յատկապէս Ղազիկեանի կողմէ գնահատուած «Ես իմ անոյշ Հայաստանի»⁶³ եւ, ենթադրաբար, «Դանթեական առասպել»ը, քանի որ Իսահակեանը երկուքին ակնարկած է երեսուն տարի ետք⁶⁴: Անշուշտ, Իսահակեանի Սեպտեմբեր 1923-ի բացասական կարծիքը հաշվի առնուած չէ. «Բոլշեւիկները գրեթէ գրական մարդիկ չունեն: Մի Չարենց ունեն, մի գաճաճ, որ բոլշեւիզմի թելով կը թռչի եւ նրա հետ էլ պիտի յօդս ցնդուի»⁶⁵:

Միւս կողմէ, Չաքարեան ենթադրած է, որ եթէ Ս. Ղազար այցելություններու օրը Կիրակի էր (փաստ բերելով Յունուար 29, 1925 սխալ թուագրութեամբ հնդիկ նշանաւոր գրագետ Ռապինտրանաթ Թակորի վանք այցելութեան մասին թղթակցություն մը Աթենքի «Նոր օր»-ին մէջ)⁶⁶, եւ Չարենց իր կեցութեան առաջին Կիրա-

որովհետեւ «այդտեղ մի հայ բժիշկ պէտք է վիրահատէր որդուս նշագեղծերը, ուզում էի ներկայ գտնուել վիրահատմանը: Նոյն օրը երեկոյեան Վենետիկ վերադարձայ» (Ղանալանեան, *Աւետիք Իսահակեան*, էջ 15): Վ. Իսահակեան այս վիրահատումին եւ անոր հետեւած շրջապոյտը իտալական քանի մը քաղաքներ թուագրած է 1924-ին (Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 156-170): Վենետիկ-Յոմ-Վենետիկ-Նափոյ-Գափրի-Վենետիկ երթուղին յօրինելէ ետք, Չաքարեան պնդած է, որ Չարենց ու Իսահակեան պայմանաւորուած էին անջատ ճանապարհներով Վենետիկ ժամանել, իսկ վերջինիս «Պադուա մեկնելն ու Չարենցից յետոյ վերադառնալը հնարովի էր՝ թաքնուելու եւ պաշտպանուելու համար գործակալական աչքից...» (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 20):

⁶⁰ Բնագրին մէջ անընթեռնելի նկատուած այս բառին վերականգնումը մերն է:

⁶¹ *Աւետիք Իսահակեանի նամակները*, էջ 14:

⁶² Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 21:

⁶³ Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 240:

⁶⁴ Իսահակեան, «Չարենցի հետ», էջ 2: Հմմտ. *Յիշողութիւններ*, էջ 19:

⁶⁵ *Աւետիք Իսահակեանի նամակները*, էջ 43:

⁶⁶ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 72: Թուականը սխալ է թէ իբրեւ տեղեկություն եւ թէ իբրեւ ապացոյց կիրականօրեայ այցելութեան: Արդարեւ, Թակոր Վենետիկ ժամանած էր Ուրբաթ, Յունուար 29-ին եւ վանք այցելած՝ Կիրակի, Յունուար 31-ին (Տայեան, «Հնդիկ ամենամեծ բանաստեղծը», էջ 60):

կին այցելած է կղզին⁶⁷ (այսինքն՝ Մարտ 8-ին), «այդ եթեների հանրագումարով պետք է որ նախ ճանաչենք Ղազիկեանի հեղինակութեան չափը, (...) եւ որ նոյնքան կարելոր է, պետք է համոզուած լինենք, որ Իսահակեանի հետ, թէ մենակ, Չարենցը Ս. Ղազար է այցելել բազմիցս»⁶⁸: Այս «եթեների հանրագումար»ը իբրեւ թէ կը հիմնաւորէ նախօրօք գրուածը, թէ «դանտեապաշտ Չարենցը շատ շուտով Վենետիկում իտալական վերածնութիւնից պատուով քննութիւն պետք է յանձնէր Հայր Արսէն Ղազիկեանին»⁶⁹, որուն համար «համոզուած կարելի է ասել, որ քսանից առնուազն տասը օր ու անգամ՝ Իսահակեանի հետ կամ մենակ, այցելել է Ս. Ղազար»⁷⁰: Համոզումը թերեւս կը մեկնի Ա. Իսահակեանի կեանքի վերջալոյսին գրածէն, թէ «թափառում էինք հրաշալի Վենետիկում (...), յետոյ գնում էինք Միսիթարեանների վանքը՝ Ս. Ղազար»⁷¹, բայց Չարենցի այցելութեան մօտ 70 էջ նուիրած անոր որդին Մուրատ-Ռափայելեան վարժարան եւ Ս. Ղազար ընդամենը մեկական այցելութիւն նկարագրած է, ինչպէս եւ Ղազիկեանի անունը⁷²,

առանց դոյզն ակնարկութեան Չարենցի՝ վանքի «գրադարանից օգտուելու հանապազօրեայ հացից էլ անյաղթահարելի պահանջ[ի]» կամ «Ղազիկեանի, անշուշտ, եւ Միսիթարեաններից միւսների հետ գրուցելու, բաղձանքներ, խոհեր փոխանակելու, ամենատարբեր հարցեր պարզաբանելու ցանկութեալ»⁷³: Աւելին. Վ. Իսահակեան եզրափակած է վանք այցելութեան իր նկարագրութիւնը՝ յայտնելով, թէ «Սուրբ Ղազար այցելութիւնը մի յիշարժան օր եղաւ, որը Չարենցը Երեւանում, 1935-1937 թթ., յաճախ, կարօտով յիշում էր»⁷⁴: Բնականաբար, բանաստեղծը յիշարժան այցելութիւն մը կարօտով վկայակոչելու պատճառ պիտի չունենար, եթէ իսկապէս «քսանից առնուազն տասը օր ու անգամ» վանք այցելած ըլլար:

Գուշակութիւններու իր յորձանքին մէջ, Չաքարեան ազատ-համարձակ ենթադրած է, որ «Դանթէի ստեղծագործութեանն ու մեկնութիւններին խորամուկի լինելու տեւական ընթացքներով» բանաստեղծը «ուսումնառութեան անուրանալի դպրոց է անցել անձամբ Հայր Արսէն Ղազիկ-

⁶⁷ Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 239-240, որ միայն յիշած է այցելութեան Կիրակի օր մը տեղի ունեցած ըլլալը:

⁶⁸ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 72-73:

⁶⁹ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 2, էջ 402:

⁷⁰ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 87: Յայտնի է, որ Ղազիկեան «21.3. 25 Վենետիկ Ս. Ղազար» թըլագրումով գիրք մը մակագրած է Չարենցին (անդ, էջ 102), ինչ որ կրնայ ենթադրել տալ վերջինէս (երկրորդ) այցելութիւն մը:

⁷¹ Իսահակեան, «Չարենցի հետ», էջ 2: Հմմտ. *Յիշողութիւններ*, էջ 19:

⁷² Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 229 եւ 240:

⁷³ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 87:

⁷⁴ Իսահակեան, *Հայրս*, էջ 242:

եանի շնորհիւ ու օգնութեամբ»⁷⁵: Չգոհանալով նման մտամարզանքներով, ան պնդած է, թէ «փաստական նախադրեալներով Հայր Արսէնը անմիջական մասնակիցն է «Մահուան տեսիլ»ի մտայղացմանը. ասել է՝ *Իսահակեանի հետ միասին անբաժան է Չարենցի ոգևոր ներքին կեանքից*, ստեղծագործական լիցքերից ու սլացքներից»⁷⁶, ինչպէս եւ, Ալիշանի ու Տանթէի ներկայութենէն մեկնելով, թէ ««Մահուան տեսիլ»ը միաժամանակ երախտագիտութեան իւրատեսակ տուրք է Վենետիկում անցկացրած օօրերի, վայելած հոգեհարազատութեան Աւ. Իսահակեանից ու Հայր Ղազկեանից եւ առհասարակ վսեմացած ուղերձ է Սուրբ Ղապարին ու դասական Իտալիային»⁷⁷: Մեր կողմէ, նոյնքան ազատութեամբ կրնայինք երեւակայել, որ եթէ, դիցուք, «Մահուան տեսիլ»ի ուղեցոյցը «Դրախտ կորուսեալ»ի հեղինակ ճոն Միլթոնը

ըլլար, վիպերգը դասական Անգլիոյ «վսեմացած ուղերձ» պիտի դառնար:

Մարտ 22-ին Ալեքսանդր Միասնիկեանը օդանաւային վթարի զոհ կ'երթար Թիֆլիսի մօտերը: Յաջորդ օրը «Ատոշիէյթետ Փրես»-ի Մոսկուայէն հաղորդած լուրը Մարտ 24-ին լոյս կը տեսնէր միջազգային մամուլին մէջ⁷⁸: Հաւանաբար նոյն օրն իսկ, Չարենց Վենետիկէն հեռագրով կ'արձագանգէր⁷⁹: Չաքարեան գրած է, ըստ երեւոյթին օգտագործելով Ղազկեանի ««30.3.1925» տարեթուով Չօպանեանին հասցեագրած այս տողերը. «Վաղը Չարենցը կը մեկնի դէպի Բարիզ (...)»⁸⁰, որ բանաստեղծը «Վենետիկից անցել էր Հռոմ, Հռոմից՝ Մարտ 31-ին Փարիզ»⁸¹, առանց բացատրելու, թէ ինչո՞ւ ան նախ պետք է ուղղուէր դէպի հարաւ՝ Հռոմ, ու ապա հիւսիս մեկնէր, մինչ այլուր յայտնած է, թէ «գիտենք, որ Վենետիկում մնացել է

⁷⁵ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 87:

⁷⁶ Անդ, էջ 98 (ընդգծումները բնագրային են):

⁷⁷ Անդ, էջ 102 (ընդգծումները բնագրային են):

⁷⁸ Տէն, օրինակ, “Accident mortel en aéroplane”, *L'Humanité*, 24 mars 1925, p. 3: Հմմտ. «Մեասնիկեան մեռած», «Հայրենիք», 25 Մարտ 1925, էջ 3. «Մահ մը» (խմբագրական), «Հայրենիք», 26 Մարտ 1925, էջ 2: Մարտ 24-ին, Ա. Սաֆրաստեան Լոնտոնէն Միասնիկեանի յիշատակին յօդուած մը կը գրէր (Արշակ Սաֆրաստեան, «Միասնիկեանի ողբալի մահը», «Ապագայ», 4 Ապրիլ 1925, էջ 2-3): Այս բոլորը բաւարար է հերքելու այն պնդումը, որ «Ալ. Միասնիկեանի սպանութեան բօթը արտաշխարհի է հաղորդուել 1925-ի Մարտի 27-ին» (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 111):

⁷⁹ «Ցաւակցական հեռագրեր», «Խորհրդային Հայաստան», 27 Մարտ 1925, էջ 4: Տրամաբանական հիմքէ գուրկ է այն յուզումնախեղ յայտարարութիւնը, թէ «եւ բօթն առնելուն պէս հետեւել էր... օ, միատեղ ձեւակերպուած հեռագիրը» (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, 108): Դաշնակցական Իսահակեանը հազիւ թէ «Փառք ընկածներին ու մեր [համայնավար. Վ.Մ.] կուսակցութեանը» խօսքով վերջացող հեռագրի մը շարադրութեան մասնակցէր, բացի եթէ ենթադրուի, ըստ Չաքարեանի մտքեր կարդալու «մեթոտ»ին, որ «մեր» գրուելու ատեն, Իսահակեանը իր կուսակցութիւնը ի մտի ուներ...

⁸⁰ Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 102:

⁸¹ Անդ, էջ 34:

1925-ի մարտի 3-ից 28-ը»⁸²: Արդարեւ, ըստ մեր ստուգումին, Ղազիկեանի վերոյիշեալ բացիկը երկու դրոշմակր-նիքներ ունի: Առաջինը՝ «29 III 1925 Venezia Ferrovia», Վենետիկէն առա-քումին կը վերաբերի, իսկ երկրորդը՝ Փարիզ ստացումին. կիսով չափ ջնջուած ֆրանսերէն կնիքը յստակ-օրէն ցոյց կու տայ «30 III 1925» թուա-կանը: Ասիկա արդէն փաստ է, որ նամակը Մարտ 30-ին գրուած չէր: Մարտ 28 բուն թուականով, յաջորդ օրը թղթատարին յանձնուած բացի-կին եզրափակիչ նախադասութիւնը հետեւեալը կ'ըսէր. «Վաղը Չարենցը կը մեկնի դէպ ի Բարիզ, շատ շիրին տղայ մըն է, լաւ խմոր կայ մէջը, պօլ-շելիկ է բայց մերն է, միայն ծռագրու-թեան»⁸³ հարցով հեռի է մենէ»⁸⁴:

Ի դէպ, Ղազիկեանի այս բացիկին թուականը կը հակասէ Մարտ 25-ին Իսահակեանի կողմէ Նաւասարդեա-նին գրուած հետեւեալ տողին. «Եղիշէ

Չարենցը այստեղ էր, գնաց»⁸⁵: Մեկ-նումի Մարտ 29 թուականը՝ ըստ Ղա-զիկեանի, աւելի հաւանական կը թուի, քան Իսահակեանի Մարտ 25-ը, որ գուցէ ժամանակին սխալ կար-դացուած է «Յուսաբեր»-ի խմբագ-րութեան կողմէ»⁸⁶:

Մարտ 30-ին, Չարենց Փարիզ կը ժամանէր: Հինգ ամիս ետք, Աւետիս Ահարոնեանի դէմ ուղղուած անոր սուր քննադատականը կը սկսէր հետեւեալ նախադասութեամբ. «...*Փարիզ հասնե-լու երկրորդ օրն ինձ ասացին*, որ երե-կոյեան ժամի 8-ին, ինչ որ դահլիճում ինքը՝ նայիրեան մեծահոգակ գրող, ան-լանի «յեղափոխական», ինչ որ անհայ-րենիք կառավարութեան անհայրենիք դելեգացիայի նախագահ պ. Աւետիս Ահարոնեանը կարդում է մի դասախօ-սութիւն «Հեթանոսութիւնը հայ գրա-կանութեան մէջ» նիւթի մասին»⁸⁷: Չարենց ներկայ եղած էր, թէկուզ մա-սամբ, Մարտ 31-ի Ահարոնեանի «Հե-

⁸² Անդ, էջ 87:

⁸³ «Ծռագրութիւն» բառը կ'ակնարկէ 1922-ի խորհրդահայ ուղղագրութեան:

⁸⁴ Եղիշէ Չարենցի Գրականութեան եւ արուեստի թանգարան, Արշակ Չօպանեանի ֆոնտ, I բաժին, թ. 3831: Չաքարեան սխալ արխիւային յղում տուած է (թ. 3836՝ առանց բաժնի յիշատակութեան) եւ զանց ըրած՝ «միայն ծռագրութեան հարցով հեռի է մենէ» խօսքը (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 102):

⁸⁵ *Աւետիք Իսահակեանի նամակները*, էջ 15 (ընդգծումը մերն է):

⁸⁶ Ապրիլ եւ Յունիս 1925-ին Աթէնքի «Նոր օր» օրաթերթը երկու շատ աննպաստ թղթակցութիւններ հրատարակած էր Չարենցի հռոմ եւ Վենետիկ կեցութեան մասին՝ «Յ. Ս.» եւ «Թղթակից» ստորագ-րութիւններով (Չաքարեան, *Եղիշէ Չարենց*, 3, էջ 30-31 եւ 33): Չաքարեան հակած է կարծելու, թէ «սոյն թղթակիցը կամ թղթակցի յետեւում կանգնած անձը» Նշան Յովհաննէսեանն էր՝ «1920-ի Ամեր-կոմի այն յայտնի պաշտօնեան», որ Չարենցի մասին աննպաստ յուշեր գրած է հետագային (անդ, էջ 34-35): «Յ.» սկզբնատառի առկայութենէն բխած այս կարծիքը շինծու է: Ն. Յովհաննէսեան այդ ժա-մանակ ոչ Վենետիկ էր եւ ոչ ալ կրնար մասնաւորապէս շահագրգռուած ըլլալ Չարենցը հալածելու թղթակցի մը միջոցով: Արդարեւ, 1916-1928-ին ան Ամերկոմի (Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամա-տոյցի) Հայաստանի դպրոցներուն կրթական տեսուչն էր (Նշան Յովհաննէսեան, «Ինքնակենսագրու-թիւն», *Ծիածան*, Յունուար-Դեկտեմբեր 1947, էջ 77):

⁸⁷ Եղիշէ Չարենց, «Սեւրի դաշնագրից մինչեւ «հայ կանանց ալեծուփ մագերը եւ հեթանոս մարմինը»

թանոս լոյսը հայ բանաստեղծության մէջ» դասախօսութեան, զոր կազմակերպած էր Փարիզի Հայ Ուսանողական Միութիւնը⁸⁸:

* * *

1970-ական թուականներուն լոյս տեսած իր երկհատոր մենագրութեան վերջաբանին մէջ, Սուրեն Աղաբաբեանը (1922-1986) կը գրէր, թէ Չարենցի գիտական կենսագրութեան եւ կեանքի ու ստեղծագործութեան տարեգրութեան իրականացումով «թերեւս նոր լոյսի տակ կ'երեւան մեր ժամանակի ամենաբարդ գրողի ստեղծագործու-

թեան «գաղտնիքներ»ն ու մեկնաբանութիւն յարուցող «ամեղծուածներ»ը⁸⁹: Դժբախտաբար, Չարենցի իտալական ճանապարհորդութեան պարագան յաւելելալ փաստ մըն է, որ, եթէ իսկապէս Ալմաստ Չաքարեանի «հանրագիտարանային ու համապարփակ այս աշխատանքը (...) *նախօրինակը չունեցող, խոշոր երեւոյթ*»⁹⁰ մը ըլլար՝ էջերու պատկառելի քանակէն անդին, աւելի լոյս պիտի սփռէր արդէն գոյութիւն ունեցող ամեղծուածներու վրայ, փոխանակ արուեստական ամեղծուածներ, կամ, ինչպէս ըսած ենք այլ առիթով, առասպելներ⁹¹ ստեղծելու:

կամ հակառակը (Արտասահմանեան տետրակից)», «Խորհրդային Հայաստան», 16 Օգոստոս 1925, էջ 3 (ընդգծումը մերն է): Հմմտ. նոյն, *Երկերի ժողովածու*, 6, էջ 155:

⁸⁸ «Բարիզահայ կեանք», «Ապագայ», 28 Մարտ 1925:

⁸⁹ Սուրեն Աղաբաբեան, *Եղիշէ Չարենց*, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1977, էջ 393:

⁹⁰ Անուշաւան Չաքարեան, «Վաստակաշատ գրականագէտը (Ալմաստ Չաքարեանի ծննդեան 90-ամեակի առթիւ)», «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1, 2013, էջ 236 (ընդգծումը մերն է): Այս նախադասութիւնը բառացիօրէն կրկնուած է երկու մահախօսականներու մէջ. տե՛ս «Ալմաստ Չաքարեան» եւ «Ալմաստ Չաքարեանը հայ գրականագիտութեան մէջ», «Լրաբեր հասարակական գիտութիւններ», 2, 2013, էջ 279 (հանդէսի խմբագրութեան ու աշխատակազմին կողմէ):

⁹¹ Մատթեոսեան, *Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ*, էջ 149:

«Զառ» Թատրոն՝ «Արմինե, քոյրս»

Ծրագրին մասին

«Արմինե, քոյրս»-ի նիւթը կը յղուի Ի. դարու սկիզբը Անատոլիոյ մէջ հայ ժողովուրդի պատմութեան եւ անոր ծրագրուած ոչնչացումին: Ան «Եւրոպայի լռութեան» խնդիրը կը յարուցանէ միաժամանակ անդրադառնալով վկայ ըլլալու եւ վկայութիւն մը ժառանգելու գործողութիւններուն:

Ծրագիրը իրագործուած է արուեստի եւ պրպտումի աշխատանքներու ընդմէջէն, ընդ որում հայկական պատմութեան եւ երաժշտական աւանդութեան ուսումնասիրութիւններու եւ աշխատանքային նիստերու ընթացքին, Վարշավայի Վրոքլաու հիմնարկէն ներս: 2010-2012 թուականներուն խումբս ճամբորդութիւններ կատարած էր դէպի Իսթանպուլ, Անատոլիոյ զանազան քաղաքները, Երեւան, ինչպէս նաեւ Երուսաղէմ, ուր հանդիպումներ ունեցած էինք երգչախումբերու անդամներու, դէկավարներու ու երաժիշտներու հետ, որոնցմէ ոմանք աւելի ուշ պիտի հրաւիրուէին դեր ստանձնելու բեմադրութեան մէջ: Անոնցմէ է Իսթանպուլ ծնած եւ Փարիզի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ Մայր Եկեղեցւոյ դպրապետ Արամ Զերովբեանը, որ դարձաւ երաժշտական պրպտումի մեր գլխաւոր աշխատակիցը: Ծրագիրը կը կեդրոնանայ, Սփիւռքի մէջ, հայկական մենաձայն (monodic) երաժշտութեան իւրայատուկ աւանդութեան երեւոյթին եւ անոր պահպանումին կամ փոխանցումի կորուստին վրայ, որ մեծ մասամբ գոյացած էր Առաջին Համաշխարհային պատերազմէն ետք որպէս հետեւանք Հայոց ցեղասպանութեան:

«Զառ» թատերախումբը՝ փոխանակ կեդրոնանալով 1915-ի դէպքերու ընթացքին կամ անոր յաջորդող դրժումին ու արծարծման արգիլումին վրայ, ուշադրութիւնը կը սեւեռէ եւրոպական անգիտութեան պատմութեան վրայ, որ կը սնի չկամութենէ եւ ինքնին կ'առաջնորդէ այսօրուան Եւրոպայի մէջ տիրող կրաւորական կեցուածքին: Միւս կողմէ անգիտութեան պատմութեան մաս կը կազմէ ամէն մէկ բռնութեան արարքի շուրջ լռութեան վարագոյր մը բարձրացնելու հասարակական պատմութիւնը: Ի. դարու սկզբին Անատոլիոյ մէջ տեղի ունեցած դէպքերը մեզ կը մղեն աւելի լայն շրջածիրով գրոյցի մը «վկայութենէն ետք վկայելու» կամ «վկային վկան» հանդիսանալու արարքին

շուրջ, որոնք միշտ կը վերածուին ինքնության մասին դասերու:

«Արմինէ, քոյրս»ը բազմերես ունեցող ծրագիր մըն է: Անոր մէջ կ'իյնան թատերական բեմադրութեան մը պատրաստութիւնն ու ներկայացումը Լեհաստան եւ այլուր, տպագրական աշխատանքներ, ընդ որում լուսանկարչական ալպոմ մը, ինչպէս նաեւ գրոյցներու, ցուցահանդէսներու եւ նուագահանդէսներու կազմակերպում: Անիկա առաջին դրսեւորումն է խումբիս ՎԿԱՅՈՒԹԻԻՆ/ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹԻԻՆ ոլորտի ծիրէն ներս գործունէութեան նոր շարքին: «Չառ»ը կ'աշխատակցի Լոնտոնի Կոմիտաս հիմնարկին, Լեհաստանի մէջ Հա-

«Արմինէ, քոյրս», լուսանկարը՝ Irena Lipińska-ի

յաստանի դեսպանատան, ինչպես նաեւ զանազան հայկական կազմակերպութիւններու հետ:

Բազմաձայն երգեցողութեան մէջ ձեռք ձգուած տասնամեայ փորձառութենէ մը ետք ուղղութեան հիմնական փոփոխութիւնը «Չառ» թատրոնին համար եղաւ մենաձայն աւանդութիւններու հետ աշխատելու որոշումը: Առ այդ, երգելու նոր այս կերպը կարենալ «մարմնաւորելու» համար պէտք ունեցանք երկու տարուան աշխատանքի՝ ձայնամարզութեան ու թեքնիք միջոցներու օգտագործման համար: Այդ աշխատանքներէն գոյացած ձայնային նիւթերը վերամշակեցինք ու դաշնաւորեցինք ժամանակակից երաժշտական թատերախաղի մը պահանջներուն համաձայն:

Թատերախումբիս դէպի բանաստեղծական զգայնութիւններու հակումը եւս խորացաւ «Արմինէ՝ քոյրս»ը ընդգրկող պատումին ուժգնութիւնը պեղելու ընթացքին: Այս նոր ծրագրին համար խումբիս միացաւ հմուտ երգիչներու եւ երաժիշտներու միջազգային համաստեղութիւն մը, հրաւիրուած՝ Իրանէն, Յայաստանէն, Անատոլիոնէն ու Իսթանպուլէն: Գլխաւոր առանցքը հանդիսացաւ Հայց. եկեղեցւոյ ծիսական երաժշտութեան աւանդը, մեկնելով Իսթանպուլի մենաձայն աւանդութենէն անցնելով Եկմալեանի ու Կոմիտասի որոշ մեղեդիներու նօթագրութիւններուն, որոնց աւելցաւ պարսկական ու քրտական արեւելեան երգի աւանդութիւնը: 2010-ի առաջին արշաւներու շարքէն ետք խումբս Վրոքլաուի մէջ հաստատեց մենաձայն երգի արուեստանոց մը, որ գործեց կանոնաւոր կերպով: Արժէ յիշել որ առաջին անգամն է որ հայկական մենաձայն երգեցողութիւնը կը ներկայացուի գեղարուեստական բեմի վրայ:

«Արմինէ, քոյրս»ը ոչ միայն տեսանելի կը դարձնէ հայոց ոչնչացումը, այլ նաեւ մատնանիշ կ'ընէ անոր կապուած լռութեան պատմութիւնը եւ ատոր պատասխանատուութիւնը: Գործը անդրադարձ մըն է վկայութեան իմաստին շուրջ, թէ ինչ կը նշանակէ վկայ ըլլալ այսօր: Չենք կրնար եւ չենք ուզեր խօսիլ հայոց համար կամ անունով: Կը փափաքինք սակայն որ մեր ներկայացումը պատմէ լռութեան վարագոյրը:

Ներկայացման մասին

Սկիզբը թատրերգութեան նպատակը ոգեհարցական նիստ մը ներկայացընելն էր, ուր ոչ թէ հաւաքուածներս կը կանչենք մեռածները, այլ անոնց ոգիները մեզի կու գան ու կը պահանջեն հողին ընդերքէն երեւան հանել, տեսանելի դարձնել անցեալին մէջ մնացած հետք մը: Խորագիրը՝ «Արմինէ, քոյրս», հասցեագրուրկ նամակի մը առաջին երկու բառերն են, որ դատապարտուած է բռնուելու ժամանակին ու տարածութեան մէջ:

Ի մտի ունենալով Ատորնոյի սահմանած յետ-Աուշվիցեան հեռանկարը ինչ

«Արմինե, քոյրս», լուսանկարը՝ Irena Lipińska-ի

կը վերաբերի բանաստեղծության, արուեստի եւ նոյնիսկ գիտության ապագային, կը փափաքինք տալ հետեւեալ հարցը՝ «Կայ՞ հնարաւորութիւն որ Ի.Ա. դարը չդառնայ անգիտութեան դարը»: Մեր նոր թատերախաղին մէջ հարցումը Եւրոպայի մասին է, համոզուած ըլլալով որ Եւրոպան հարցում մըն է՝ պատմութեան մասին, ինքնութեան, արժանապատուութեան: «Արմինե, քոյրս»-ի հիմնական գաղափարներէն մէկը պատմական արգելքներու ու կեղծիքի հետ առնչուած հարցերը դիմագրաւելն է, վկայելու պահանջին հարկին տակ:

«Արմինե, քոյրս», լուսանկարը՝ Irena Lipińska-ի

Ներկայացման վրայ աշխատելու ընթացքին յաճախ ի մտի ունեինք Փօլ Ցելանի *Մահուան խուսափերգ* բանաստեղծությունը, ուր գոհերուն ու ոճրագործներուն երազները նոյն վայրին մեջ տեղի կ'ունենան: Ներկայացումնիստի յիշողության տարածքը, երազի տարածքին նման, բնակուած է հազարաւոր կեանքերով: «Արմինե, քոյրս»ը տեսանելի կը դարձնէ յիշողություն կրելու գործողության անտանելի վիշտը: Անիկա նաեւ փորձ մըն է անուն եւ ինքնություն տալու անցեալ սերունդներու նկատմամբ մեր ճիգին եւ հասկնալու թէ ո՞վ ենք մենք, մենք որ կը կանգնինք միշտ յիշողության անդի կողմը, ինչպէս քամերայի մը ետեւը: Պատմությունը կը սեւեռենք ծակի մը մէջէն՝ գաղտագողի, հոն գտնելով միայն հետք, շուք, մտածում:

Այս նոր «Արմինե, քոյրս» ծրագրին համար որոշեցինք պրպտել Անատոլեան մեներգի աւանդությունները, հիմնուելով խումբին բազմաձայն երգեցողության տասնամեայ փորձառութեամբ ձեռք ձգուած ձայնային կարողականութեանց

«Արմինե, քոյրս», լուսանկարը՝ Irena Lipińska-ի

վրայ: Ծրագիրը կ'ընդգրկէ Փոքր Ասիոյ, Անատոլիոյ եւ Իրանի խայտաբղէտ երաժշտական ավանդութիւններէն սերած երաժիշտներ, որոնց ծանօթացած էինք մեր ճամբորդութիւններուն ընթացքին, ինչպէս քիւրտ երգիչ Տէնկպէժ Բաժօ, Պոլսոյ Սք. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ դպրապետ Մուրատ Իչլինալչա, Թեհրան ծնած Մահսա եւ Մարժան Վահտաթ քոյրերը, Փարիզ ծնած երաժշտահան ու թմբկահար Վահան Բերովբեան: Աշխատեցանք նաեւ Վիրժինիա Բերովբեանի եւ իսթանպուլցի թմբկահար ու երգիչ Սելտա Օչթուրքի հետ: Մեր գլխաւոր երաժշտական աշխատակիցը եղաւ Փարիզի Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ Մայր եկեղեցւոյ դպրապետ Արամ Բերովբեանը:

Թարգմանուած Teatr Zar-ի կայքէջի «Արմինե, քոյրս»-ը մասին ներկայացումէն՝ համեմատութեամբ անգլերէն ու լեհերէն տարբերակներուն:

Borak Films - touchFILMS - Les Productions du Lagon
présentent / present

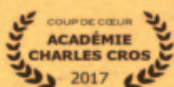
SINGING IN EXILE

CHOEURS EN EXIL - PIEŚŃ PAMIĘCI
ԵՐԳ ԱՔՐՈՒՆԵԱԼ

Un film de / A film by
Nathalie Rossetti & Turi Finocchiaro

avec / with
Aram & Virginia Pattie Kerovpyan
les chanteurs de / the singers of the Ensemble Akn
Jarosław Fret & les acteurs de / the actors of Teatr Zar
Altuğ Yılmaz

Հրաշալիք եւ քայքայում

ՄԱՐԿ ՆՇԱՆԵԱՆ

Լեհաստանի Վրոցլաւ քաղաքին մէջ հաստատուած «Չառ» թատերախումբը 2013-էն սկսեալ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի զանազան քաղաքներու մէջ ներկայացուց «Արմինէ, բոյրս» վերնագրուած թատերգութիւնը: Վրոցլաւէն եւ Վարշավայէն ետք՝ Լոնտոն, Օսլո, Սան Ֆրանսիսքո, Յոնոմ, Սչէչին, Փարիզ, Սիպիու (Ռումանիա), Թեսալոնիքի, Ֆլորանս, Մատրիտ, եւ վերջերս՝ Լիզպոն ամիթը ունեցան հիւրասիրելու դար մը առաջ հայոց կրած չարչարանքին նուիրուած այս բեմադրութիւնը: Ընդամենը՝ 84 ներկայացում, առ այսօր: Բոլորը գումարած՝ կարելի է ըսել, որ առնուազն երկու տասնեակ հազարաւոր հանդիսատեսներ հետեւեցան այդ ներկայացումներուն: Հայոց կրած չարչարանքին նուիրուած աշխատանք մըն է, այո՛ր, բայց՝ երաժշտութեան ընդմէջէն: «Չառ»ը ի հարկէ, որպէս թատերական խումբ, սկիզբէն ինքնիրեն պարտականութիւն տուած էր կարծէք՝ «տարբեր աւանդութիւններու պատկանող երաժշտութեան վրայ հիմնուած՝ թատերական նոր լեզու մը ստեղծել» (այս եւ յաջորդ մէջբերումը կը քաղեմ Armine, Sister-ի փորթուղաւերէն գրուած ծանուցագիրէն): Խումբին գործունէութիւնը ղեկավարող համոզումը այն ըլլալով՝ որ «թատրոնը պէտք չէ միայն դիտուի, այլ նաեւ ամեն բանէ առաջ՝ պէտք է լսուի»: Այս համոզումէն մղուելով է, որ բեմադրիչը հրաւիրած է հայ եկեղեցական եւ ժողովրդական երաժշտութեան ծանօթ մասնագէտ, կատարող, երաժշտապետ, «Ակն» անունը կրող կրօնական երգեցողութեան նուիրուած երգչախումբի հիմնադիր ու տնօրէն Արամ Քերովբեանը, որպէսզի պատրաստէ դերասանները, զանոնք առաջնորդէ նոր երաժշտական աշխարհի մը մէջ, եւ ընդհանուր առմամբ՝ գործակցի թատերգութեան զուտ երաժշտական բաժինը յղանալու եւ ոտքի հանելու աշխատանքին: Ահա՛ ինչու մեր կարգին՝ փափաքեցանք զրոյց մը ունենալ Արամ Քերովբեանին հետ, աւելի լաւ ըմբռնելու համար, թէ ինչպէս պատահեցաւ «Չառ» թատերախումբին հետ հանդիպումը, թէ ճիշդ ինչ եղաւ տարիներու վրայ երկարող իր դերը թատերգութեան բեմադրական յղացումին մէջ, եւ թէ ինքը ինչպէս կը հասկնայ թատերական այս նոր լեզուին կապակցութիւնը ժողովուրդի մը չարչարանքը աչքով եւ ականջով ներկայացնելու եւ զգացնելու — վերապրեցնելու — ծրագիրին հետ:

Պետք է հոս շեշտել կետ մը եւս, որուն մասին միայն անցողակի խօսքը կ'ըլլայ գրոյցի ընթացքին: Հրապարակին վրայ կայ Արամ եւ Վիրժինիա Քերովբեանի, ինչպէս իրենց Ակն եւ Կոչնակ խումբերուն մասին՝ Choeurs en exil (անգլերէն՝ Singing in Exile) վաւերագրական ժապաւենը, Նաթալի Ռոսեթթիի եւ Թուրի Ֆինոքիարոյի հեղինակութեամբ, նաեւ DVD-ով տրամադրելի: Արամին վկայութեամբ՝ այդ ժապաւենին գաղափարը կար հեղինակներու մտքին մէջ «Չառ»էն առաջ, բայց, ըստ երեւոյթին, «Չառ»ին հետ գործակցութիւնն է, որ ծրագիրին հաստատ ուղղութիւն մը ընձեռած է: Ֆիլմին վերջաւորութեան՝ թատրոնին շուրջ կայ բաժին մը, որ գաղափար մը կրնայ տալ «Չառ»ին կողմէ ստեղծուած թատերական այս նոր լեզուին մասին, որուն Քերովբեանները եւ իրենց աշխատակիցները բերած են իրենց մասնակցութիւնը: Ֆիլմը հանդիսատեսը կը փոխադրէ Լեհաստան ու Փարիզ, յետոյ Պոլիս, յետոյ մինչեւ այսօրուան Թուրքիոյ Արեւելքը, նաեւ Երուսաղէմ, կը միահիւսէ ձայնային հրաշալիքը եւ ... քայքայումը: Այո, հրաշալիքը եւ քայքայումը: Մէկը միւսով: Ֆիլմը մեջտեղ ելած է 2015-ին: Վաւերագրական կինոարուեստի փառատօներուն ցոյց տրուած է բազմաթիւ անգամներ: Ստացած է նշանակալից մրցանակներ, ի միջի այլոց՝ Académie Charles Gros-ի մրցանակը:

Չախէն երկրորդը՝ Արամ Քերովբեան, լուսանկարը՝ Karol Jarek-ի

Մ.Ն. Արամ, կ'ուզեմ հետոյ խօսակցութիւն մը ունենալ «Արմինէ, քոյրս» թատրերգութեան շուրջ: Լիզպոն երբ որ տեսանք՝ հակազդեցութիւնս նոյնն էր, չէր փոխուած: Բայց քեզի հետ խիստ փոխանակութիւն մը ունեցայ այդ առիթով եւ այդ է, կարծեմ, որ տարբեր ուղղութեամբ տարաւ միտքս: Մէկ բան յանկարծ բացայայտ դարձաւ իմ աչքիս այդտեղ. որ այդ թատերական ներկայացումը նոյնքան երաժշտական էր, որքան՝ թատերական, ինչ որ կը նշանակէ, թէ դուն նոյնքան հեղինակն էիր այդ թատերական գործին, որքան՝ բեմադրիչը: Մէկ-երկու բաները որ կարդացինք թատրերգութեան մասին, ի միջի այլոց՝ «Նոր Յառաջ»ին մէջ յոյս տեսած Ժիրայր Չոլաքեանի դրուատալից յօդուածը, այդ երեսը պէտք եղած չափով ցոյց չէին տար, եթէ լաւ կը յիշեմ: Ու ես ալ չէի հասկըցած ատկէ առաջ: Թատրերգութիւնը ծայրէ ծայր՝ երաժշտական ներկայացում մըն է միեւնոյն ժամանակ: Այդ երաժշտական կողմին մասին կ'ուզեմ, որ խօսինք: Նախ ընդհանուր հարցումներէ սկսելով: Ինչպէս մտար այս գործին մէջ, ինչպէս հանդիպեցար: Բայց մանաւանդ ինչպէս հասկցար դուն քու դերդ, որպէս համագործակից, եւ ինչ երաժշտութիւն դրիր մէջը, ինչո՞ւ այդ երաժշտութիւնը դրիր, ինչպէս հասկցար լման գործունէութիւնը: Իրապէս կը կարծեմ, թէ այդ ներկայացումը նոյնքան երաժշտական է, որքան՝ տեսողական, նոյնքան ականջին ուղղուած, որքան՝ աչքին: Եւ այս կէտը պէտք է

բացատրել, պէտք է կարենալ ատոր իմաստը հանել: Ասիկա՝ ներածութիւնս թող ըլլայ: Դուն պիտի կազմակերպես ըսելիքդ քու դերիդ մասին, քու կատարած աշխատանքիդ մասին: Բայց կ'ուզեմ աւելցնել հետեւեալը: Կ'ուզեմ քանի մը նախադասութեամբ ըսել, թէ ինչ բան իմ վրաս այդքան ժխտական տպաւորութիւն ձգեց, եւ առաջին, եւ երկրորդ տեսնելուս, Փարիզ եւ Լիզպոն: Ինչ որ դժուար է ցոյց տալ՝ կիներու բռնաբարութիւնն է: Այդ թատրերգութիւնը, ինչպէս որ իմ աչքիս առջեւ ընթացաւ, ծայրէ ծայր ուրեմն մեզի կ'ուզէր ցոյց տալ Եղեռնի տարիներուն՝ կիներու բռնաբարութիւնը, կամ Եղեռնը ցոյց տալ կիներու բռնաբարութեան ընդմէջէն: Ինչպէս կրնաս կիներու բռնաբարութիւնը ցոյց տալ առանց ձեւով մը հանդիսատեսին աչքը voyeur-ի աչքի վերածելու: Երկրորդ խնդիրը այն է, որ ասոնք «կը քրիստոնէականացնեն» կոր գոհը, եւ այդ մէկը զիս չափազանց խանգարեց, պէտք է խոստովանիմ:

Ա.Ք. Այս վերջին ըսածդ կը վերաբերի իրեն՝ բեմադրիչին: Այդ մասին ըսելիք ունիմ բնականաբար: Բայց առաջին բաժինը եթէ առնենք, նախ պէտք է ուղղեմ ըսելով, որ այդ խաղին երաժշտական հեղինակը ես չեմ: Եւ այդպէս ալ գրուած է: Ես աշխատանոցները վարած եմ, ուսուցչութիւն ըրած եմ: Բայց երաժշտական հեղինակութիւնը ինծի չի պատկանիր: Այսինքն՝ այդ համադրումը միւս երաժշտութիւններուն հետ, երգե-

րուն եւ ձայներուն ընտրութիւնը, այդ ամբողջը կը պատկանի բեմադրիչին: Ինչպէս որ բնական թատերախաղ մը բեմադրիչ մը ունի, եւ իր շուրջ հաւաքուած անձերը, դերասան-դերասանուհի, բեմայարդար, հագուստները պատրաստող կամ ձայնային գործիքներով զբաղողներ՝ բոլորը բեմադրիչի մը շուրջ կ'աշխատին, բեմադրիչը փնտռտուք մը ունի, կարգ մը տեսիլքներ ունի նաեւ, եւ անոնք, որոնք կը համաձայնին այդ ուղղութեամբ երթալու, կ'աշխատին միասին ու թատերախաղ մը մէջտեղ կը հանեն: Ընդհանրապէս, իմ գիտցած չափովս, թատերախաղ մը այսպէս կը ստեղծուի, բեմադրիչի մը ամբողջական տեսիլքին հիման վրայ: Կան անշուշտ ուրիշ ձեւեր, միասնաբար աշխատելու տեսակներ: Բայց ընդհանրացած ձեւը այս է...: Այս կէտը ճշդելէ ետք, անցնինք իմ դերիս...

Մ.Ն. Բայց ճշդումին մասին՝ ճշդում մը կ'ուզեմ նախ ակելցնել: «Յեղինակը չեմ»՝ ըսիր, ինչ որ կ'ենթադրեմ՝ կը նշանակէ, որ դուն երգերուն, ձայներուն յօրինողը չես: Շատ լաւ, բայց spectacle-ը յօրինողն ես, ըսենք՝ համայօրինողը:

Ա.Ք. Ո՛չ: Համադրումը, ընդհանուր արդիւնքը, եւ կարգ մը տարրերուն՝ թէ՛ տեսողական, թէ՛ լսողական, համադրումը եւ ապահովելը, որ բանի, ատիկա՝ բեմադրիչին գործն է:

Մ.Ն. Ինքը ամբողջ այդ երաժշտութիւնը գիտէր:

Ա.Ք. Բնականաբար չէր գիտեր: Ատոր համար այդքան տարիներ աշխատեցանք: Ուրեմն ինքը չէր գիտեր, բայց ես՝ որպէս երաժիշտ, երբ գացի առաջին անգամ, ու սկսանք աշխատիլ ո՛չ թէ երգերը, այլ՝ ձայնեղանակները, շատ կարեւոր էին իրենց համար: Պէտք է ըսել, որ այս թատերախումբը (որ մօտ 12 տարիէ ի վեր գոյութիւնը ունի) սկիզբի տարիներէն արդէն իսկ գացած է Հայաստան: Իրենց թատերախաղերը գիրի վրայ չեն հիմնուած: Երաժշտութիւնը, որ կը գործածեն, իրենց միւս խաղերուն մէջն ալ, հարիւրէն 95 կրօնական բնոյթի երաժշտութիւն է, յատկապէս՝ քրիստոնէական: Ես, օրինակ, իսլամական բաներ չլսեցի իրենց խաղերուն մէջ: Լեհաստանի մէջ կը պատահի կոր այս բոլորը, ո՛չ Ֆրանսա: Այս կէտը նկատի պէտք է առնել, նոյնիսկ եթէ Ֆրանսացի ես: Եւ արդէն Ֆրանսա չէր կրնար պատահիլ: Անկարելի էր: Ինչ որ է...: Հայաստան գացած են ու փնտռած են եկեղեցական երաժշտութիւնը: Այս կ'ըլլայ կոր անկախութեան առաջին տարիներուն: Եւ... յուսախաբ եղած են: Որովհետեւ իրենց փնտռածը չեն գտած: Իրենց փնտռածը (չեմ ուզեր cliché եզրեր գործածել, ինչպէս «վաւերական» կամ «հարազատ») այդ ժողովուրդին պատկանող, ոչ-արեւմտականացած, մշակոյթին միւս տարրերուն հետ ներդաշնակ երեւոյթ մըն էր: Այս նոյն բանը պատահած էր անկախութեան առաջին տարիներուն, երբ Maison des Cultures du Monde-ը պատուիրակութիւն մը դր-

կեց, ահագին դրամ ծախսեց, «հարազատ» եկեղեցական երաժշտութիւն փնտռելու համար Հայաստանի մէջ: Անոնք նոյնպէս յուսախաբ եղան ու վերադարձան: Ասիկա լաւապէս ցոյց կու տայ նաեւ ֆրանսացիներուն յիշողութեան կարճութիւնը: Անմիջապէս մոռցած էին, որ Սովետական Միութիւն մը եղած էր, եւ Սովետական Միութեան մէջ եկեղեցական երաժշտութիւն ապրեցնելու որեւէ կարելիութիւն չկար, ստալինեան շրջան մը ապրուած էր: Ատոր բնական հետեւանքը պիտի տեսնէիր պարտադրաբար ինստիտուցիաներու սկիզբը, եւ ասոնք գացած են միամտօրէն, իրենց մտքին մէջ, արեւելաբան (orientaliste) կեցուածքով հարազատ երաժշտութիւն փնտռելու, յուսախաբ եղած են: Ուրեմն ասոնք՝ լեհերը գացեր են ո՛չ նոյն նպատակով թերեւս, ուզեր են նիւթ հաւաքել խաղի մը համար, բայց նոյնպէս չեն գտեր: Մինչ այդ՝ գացեր են նաեւ Վրաստան, այդտեղ լեռան գլուխը ընտանիք մը կայ, անոնց հետ կ'աշխատէին, վրացական բազմաձայնութիւն սորված են (այդ ընտանիքին հետն ալ ծանօթացանք, Լեհաստան եկան, մեծ հայրիկէն մինչեւ թոռը բոլորը կ'երգեն միասին), սորված են նոյնպէս կորսիկական, սիցիլիական, սարդինական, ժողովրդական թէ կրօնական ծեսեր, օրինակ՝ աւագ շաբթուան ծեսերը, թափօրները, եւ ահագին երգացանկ ունին, այդ բաները կը հաւաքեն, կը սորվին, կը գործածեն, քիչ մը grégorien, քիչ մը բիւզանդական, այս բոլորին կը դաչին եւ իրենց ձեւով կ'ընեն: Ո՛չ թէ ճիշդ

իրենց սորվածին պէս: Կը սորվին այդ ձեւը, բայց ըսենք՝ թատերական լեզուի կը վերածեն: Ուրեմն այդպիսի գաղափար մը ունէին: Յետոյ վրայէն տարիներ անցած են, ուրիշ թատերախաղեր ըրած են, որոնցմէ մէկը օրինակ անձնասպանութեան մասին է, դարձեալ եկեղեցական երաժշտութիւն կը լսուի ատոր մէջ:

Մ.Ն. Ինչ կը կոչուի:

Ա.Ք. Caesarian section: Հատ մը եւս ունին՝ Ղազարու յարութեան մասին: Ինչ որ է: Իսկ ներկայ խաղին շարժառիթը եղած է փոքրիկ դէպք մը, որ ահաւասիկ. Վրոցլաւի մէջ (հոն է Կրոթովսքիի հիմնարկը), իրենց գրասենեակին քով կը գտնուի այդ պզտիկ սրահը, ուր Կրոթովսքին ներկայացումներ կը հրամցներ, ո՛չ ամենահին մասը քաղաքին, այլ անոր յարաբերաբար նոր կեդրոնը, խոշոր հրապարակ մըն է, մէջտեղը շէնքերու հատուած մը կայ, այդտեղ է Ինստիտուտը: Այդ հրապարակին վրայ, եթէ չեմ սխալիր, Յեղասպանութեան 90-ամեակին՝ խոշոր տախտակներու վրայ լուսանկարներու ցուցահանդէս մը եղած է, փողոցը, դուրսը, հաւանաբար՝ Արմին Վեկներ, բացատրականներով: Եւ Եարեքը (բեմադրիչը՝ Եարոսլաւ Ֆրեթ), որ թէ «Չառ»ի բեմադրիչն է, թէ Կրոթովսքիի հիմնարկի տնօրէնը (երկու տարբեր մարմիններ են, «Չառ» թատերախումբը Կրոթովսքիի հիմնարկին թատերախումբը չէ, անոր résident խումբերէն մէկն է միայն, բայց քանի որ խումբին ղեկա-

«Արմինէ, քոյրս», լուսանկարը՝ Karol Jarek-ի

վարը եւ հիմնարկին տնօրէնը նոյն անձն են, բնականաբար՝ աւելի ձեռնտու պայմաններ ունի): Ուրեմն առաւօտ մը, տնօրէնը գործի գացած ատենը, երբ կ'անցնի այդ ցուցահանդէսին մէջէն, կը տեսնէ, որ պատկերներուն վրայ գծած, աւրած են, եւ իրեն ցնցում կը պատճառէ տեսնելը, որ 90 տարի վերջ, Վրոցլաւի մէջ կրնան ըլլալ մարդիկ, որոնք կու գան այս պատկերները աւրելու: Եւ այդտեղ իր մտքին մէջ կը ծնի թատերախաղ մը ընելու գաղափարը: Վրայէն դարձեալ ժամանակ կ'անցնի, եւ

մարդ կը փնտռեն. այն ժամանակ իրենց թատերախումբին մէջ կար ֆրանսացի դերասան մը (որ ետքը մեկնեցաւ, բայց կը շարունակեն գործակցիլ, ֆիլմին մէջն է)՝ Ժան-Ֆրանսուա անունով, իրմէ խնդրած են, որ քիչ մը փնտռէ, եւ ան իմ անունս գտած է: Եկաւ իրիկուն մը, մեր Ակնի փորձին, խօսեցանք, ինքը նոյնիսկ մասնակցեցաւ ձայնապահութեամբ ու գնաց: Ատկէ քանի մը ամիս վերջ հրաւեր ստացանք Լեհաստանէն՝ ես ու Վերժինը: Գացեր ըսեր է՝ ձեր փնտռած անձը գտայ: Ուրեմն ելանք

գացին: Եւ ֆիլմին մէջ այդ առաջին հանդիպումը իսկական առաջին հանդիպումն է, խաղ չէ: Գացինք, եւ այդ ատենէն սկսեալ նախ քանի մը ամիսը անգամ մը, վերջը՝ գոնէ երկու տարի տեւողութեամբ ամէն ամիս այնտեղ էի, յարկաբաժին մըն ալ ունէի, տուն տեղ եղած էի, Վերժինը յաճախ կու գար հետս, եւ առտուընէ մինչեւ իրիկուն կ'աշխատէինք ծայնեղանակները սորվեցնելու համար, բան մը, որ երեսուն տարիէ ի վեր կը ջանանք ընել Ակնի մէջ եւ դժուարութեամբ կը յառաջացնենք, որուն գոյութենէն ընդհանրապէս հայերը լուր չունին, մանաւանդ եկեղեցին, իսկ եթէ լուր ունին, կը մերժեն՝ ըսելով, որ թրքական է, չէ՞ որ մենք քաղաքակիրթ ենք, հետեւաբար պետք է եւրոպական տուեալներով ընենք: Ուրեմն ասոնք ընդհակառակը, կ'ուզէին աւելի խորանայ, եւ այնքան գիտակցօրէն եւ այնքան ուժեղ ցանկութեամբ, որ ինծի համար դպրոց մը եղաւ, եւ աշակերտ դարձայ: Եթէ պահ մը, երկվայրկեան մը, ուշադիր չըլլաս, վրայէդ կ'անցնին, այնքան աշխատող եւ ուշիմ են, անկեղծ, ուղղակի զգալու համար այդ երաժշտութիւնը, ոչ թէ հասկնալու:

Եւ ատոր համար երեք տարի տեւեց այս աշխատանքը: Պահեր եղան, երբ իսկապէս կրցան բաներ իւրացընել, եւ այդ պահերը կախարդական պահեր հանդիսացան մեզի համար: Մինչ այդ, նաեւ քանի կը յառաջանայինք՝ երգացանկ մըն ալ կազմուեցաւ աշխատանքի ընթացքին, յիսունէ աւելի երգ գիտեն, եկեղեցա-

կան, եւ մինչեւ հնչիւնի մանրամասնութիւնները: Ու կարծեմ դիտմամբ չսորվեցան հայատառ կարդալ, կամ ըսենք՝ բառի մը իմաստը սորվիլ, որպէս թատերախումբ անհրաժեշտ հեռաւորութիւնը պահելու համար: Վերջը անդրադարձայ ատոր: Եւ կ'ըսէին իրենք. այսքան ջանք թափելու տեղ՝ կրնայինք շատոնց հայերէն սորված ըլլալ: Այդտեղ դիտմամբ եղած բան մը կար: Թատերական խաղ մըն էր: Եւ վերջին տարին, մենք թէեւ կը շարունակէինք, մինչ այդ՝ շարժումի աշխատանքները կը կատարէին, եւ լուր իսկ չունէի, արդէն ամբողջ օրը զբաղած էի, երբեմն միայն տղոց հետ, երբեմն աղջիկներուն, օրեր կային որ եւ ութ-ինը ժամ կ'աշխատէի: Ետքը միայն, այս ամբողջի համադրումին ատեն, սկսայ անդրադառնալ, թէ ինչ ընել կ'ուզէր այս բոլորով: Օրինակ՝ ձեւափոխումի կ'ենթարկուէին երգերը: Բան մը, որ պետք էր մարսէի՝ որպէս երաժիշտ: Որովհետեւ եւ չեմ բեմադրիչը: Ես չունիմ այդ տեսիլքը, զոր բեմադրիչը ունի: Երկվայրկեանով կը հաշուէր: Օրինակ կ'ըսէր՝ ինծի 46 երկվայրկեան պետք է այստեղ եւ ոչ աւելի: Այսինքն ճարտարագիտական բան մը կար իր կեցուածքին մէջ, եւ յետոյ տեսայ, որ այդպէս է, այո, կը բանի:

Այդ ժամանակ, պետք է ըսեմ, որ ինծի համար ներքին պառակտումի պահ մը եղաւ, բնականաբար: Որովհետեւ ինչ գիտնամ, օրինակ մեջէն բաժին մը պետք է ելլէ, երկու ծայրերը պետք է կապուին իրարու, եւ այդպէս պիտի գործածուի: Ինչ որ

անբնական բան մըն էր ինծի համար, բանի որ այդ երգացանկը իմ աչքիս շատ fonctionnel, գործառնութային բան մըն ունի ինքնիր մէջ, այսինչը կը գործածուի այսինչ ձեւով, եւ այդ է իր դերը: Պիտի անդրադառնամ անշուշտ, բանի որ այդ երգը հիմա ուրիշ պաշտօն մը եւ ուրիշ դեր մը ունի: Այդ շրջանը երկար չտեւեց, որովհետեւ...

Մ.Ն. Վայրկեան մը՝ կը նշանակէ երգը եթէ միայն եկեղեցական երգ է (թեւեւ ուրիշ բաներ ալ կան, անոնց մասին յետոյ պիտի ըսես)...

Ա.Ք. Եկեղեցականէն զատ երկու օրօր կայ, երկու կտոր...

Մ.Ն. Եկեղեցական երգը այդտեղ ամբողջովին պաշտօն կը փոխէ...

Ա.Ք. Այո, եւ այդ պաշտօն փոխելը ինծի համար շատ սովորական բան մը չըլլալուն համար, ... բայց ես չէի ակնկալէր նաեւ, որ նոյն function-ը պահելով գործածուի թատերական աշխատանքին մէջ, այդ մէկը ինծի համար յստակ էր բնականաբար: Այնպէս որ այդ պառակտումին մէջէն շատ դիւրութեամբ անցայ: Ընդունած ես թատերական աշխատանք մը ընել վերջապէս:

Մ.Ն. Նորէն կը կեցնեն: Պաշտօն փոխելը մէկ բան է...: Ես որպէս հանդիսատես երբ հոն էի, առաջին անգամ երաժշտութիւնը ինծի համար յետնամաս էր: Մինչդեռ երկրորդ անգամ, եւ մեր այս խօսակցութեան

պատճառն ալ այդ է, անդրադարձայ, որ պետք չէ որպէս յետնամաս լսէի: Խորքին մէջ՝ պետք է երրորդ անգամ տեսնեմ ու միայն երաժշտութիւնը լսեմ, եւ տեսողականը յետնամաս դառնայ: Երաժշտութիւնը կը դադրի պաշտօն մը ունենալէ, կը դառնայ լիովին մասնակից: Այդ կէտին վրայ կ'ուզէի շեշտը դնել:

Ա.Ք. Մենք երբ կ'աշխատեինք, ինձմէ դուրս կ'որոշուէր, թէ ուրիշ ինչ երաժշտութիւններ ինչպէս պիտի գործածուէին: Գիտէի բնականաբար, որ օրինակ քիւրտ երգիչը (Տենկբէժ Քազօ) կու գար, պարսիկ քոյրիկները (Մահսա եւ Մարջան Վահտայ) կու գային, իրենք ալ ինծի հետ աշխատեցան որոշ երգերու համար: Իսկ ես քիչ մը անհանգիստ կը զգայի, որովհետեւ նշանաւոր երգչուհիներ էին եւ ինծի կ'աշակերտէին այդ պահերուն: Գրեթէ ներողութիւն խնդրելով կը դասաւանդէի իրենց: Եւ ետքը Եարեքը այս բոլորը իրարու հետ հիւսեց եւ ըսենք՝ երաժշտական կտոր մը մէջտեղ ելաւ, որ իր գործն է, մինչեւ երկվայրկեանը, եւ որուն վրայ կու գան կ'աւելնան խաղին ձայները բնականաբար, աւագին ձայնը, երկաթին ձայնը, փայտին ձայնը, զանգակին ձայնը, քշոցին ձայնը, բուրվառին ձայնը, ոտքերու քալուածքը, զարնելը – տեղ կայ՝ կը զարնեն, տեղ կայ՝ կամաց կը քալեն –, դուռին իյնայլը, սիւնին գետին իջնելը: Այս բոլորը բեմադրիչին համար մաս կը կազմէին համադրութեան, ոչ մէկը պատահական են:

«Արմինէ, քոյրս», լուսանկարը՝ Karol Jarek-ի

Մ.Ն. Եւ ուրեմն ըսածդ այն է, որ երաժշտական bande-son-ին հեղինակն ալ ինքն է:

Ա.Ք. Այո: Bande-son-ին հեղինակն ինքն է:

Մ.Ն. Չեմ կրնար կոր ատիկա կըլլել, նայէ:

Ա.Ք. Ինչո՞ւ:

Մ.Ն. Իմ խորհածիս հակառակն է:

Ա.Ք. Այո, հակառակն է: Ես չընդհատեցի ըսածդ, բայց ատոր համար է, որ սկիզբէն առի այդ նիւթը, ըսելով, որ ես չէի հեղինակը: Քանի մը պատճառ կար, որ ըրի այդ գործը: Նախ սկիզբէն, չեմ գիտեր ինչո՞ւ, համոզուեցայ, որ անկեղծ եմ: Այսինքն՝ վստահութիւն մը ներշնչեցին ինծի, ինչ որ դժուարաւ պիտի պատահէր Ֆրանսայի կամ արեւմտեան Եւրոպայի մէջ: Սկիզբէն տեսայ, որ ուղղակի հարցին վրայ երթալ կ'ուզեն: Եւ ոչ թէ, ինչպէս արեւմտեան Եւրոպայի մէջ, «Այո, բայց...»ով: Այդ «բայց»ը չու-

նեին: Այդ կեցուածքը ինծի համար շատ կարեւոր էր, եւ քանի որ միւս խաղերուն ալ ներկայ գտնուեցայ եւ իրենց երաժշտական աշխատանքին որակը տեսայ, այդ երկուքը քով քովի գալով՝ վստահութիւն կազմուեցաւ մէջս, եւ ուզեցի այդ աշխատանքը ընել: Երբեք չլսեցի, որ ես պիտի կազմեմ երաժշտական համադրումը: Գիտէի ինչ էր դերս, եւ միեւնոյն ժամանակ Եարեքը քանի առիթներով ըսած է, որ առանց ինծի պիտի չընէր այդ թատերախաղը:

Մ.Ն. Քիչ մը մանրամասնելով, այդ հայկական երգերը, եղանակները, եկեղեցականները, ինքը փորձերու ընթացքին լսած էր, հասկցած էր, թէ ինչ են, ուրիշ միջոց չունէր...:

Ա.Ք. Անշուշտ: Բայց որովհետեւ ես հասկցայ, թէ ինչեր կը փնտռէ, իսկ ինքը չի գիտեր երգացանկը, ըստ այնմ առաջարկներ կը բերէի...

Մ.Ն. Կը նշանակէ, որ մինչեւ հոն՝ խօսակցութիւն մը կայ...

Ա.Ք. Անշուշտ...

Մ.Ն. Գործակցութիւնը մը ուրեմն...

Ա.Ք. Բնականաբար, այո՛ր, շատ սերտ գործակցութիւն մը կար մեր միջեւ:

Մ.Ն. Բացատրութիւններով, թէ արդեօք ներկայ եղար իրենց փորձերուն:

Ա.Ք. Ես իրենց շարժումի փորձերուն ներկայ չեմ եղած:

Մ.Ն. Ուրեմն միայն խօսակցութիւններով...

Ա.Ք. Այո՛ր, աշխատանքի պահերէն դուրս միշտ կը հանդիպէինք, եւ ինքը կը խօսէր, կը բացատրէր՝ թէ ինչ էր իր նպատակը, ինչ ընել կ'ուզէր: Երբեմն կու գար երաժշտական փորձերուն ալ եւ կ'ըսէր որոշ բաներ, որոնք ինծի գաղափար կու տային: Թէ ինչ կարելի է ընել: Այդպիսով՝ ահագին բան առաջարկեցի: Իմ առաջարկածներս գործածուեցան: Այդ իրենց յիսունէ աւելի ստրված երգերէն ընդամենը չորս-հինգ կտոր առնուած է: Խմբային երգերուն մասին եմ: Առանց մեներգները հաշուելու: Մուրատը (Մուրատ Իշխանյա, Պոլսոյ Սուրբ Գիրգոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ երաժշտապետ) կ'երգէ, ես կ'երգեմ առանձին, կամ Տիթթէն կ'երգէ շարական մը, որ Վերժինը ստրվեցուց, ատոնք եթէ չհաշուեմ...

Մ.Ն. Լաւ, բայց անոնք ալ ինքը որոշած է:

Ա.Ք. Հարկաւ: Մէկ անգամ պատահեցաւ կարծեմ, որ ես անյարմար տեսայ կտորի մը այդտեղ ըլլալը, այդ եղանակին վրայ ուրիշ բան շինեցի: Միջամտութիւն մը ըրի, որ իրեն համար շատ տրամաբանական էր:

Մ.Ն. Հիմա ատոր տրամաբանութիւնը բացատրէ ինծի: Տեսարանի մը եւ այդ տեսարանին ընթացքին լըս-

Լաժ Երաժշտութեան միջեւ կապակցութիւնը, Երկուքին միջեւ ընդելուզումը, կրնան վերարտադրել այդ խօսակցութիւններէն մէկը: Ինչ կտոր, ինչո՞ւ այդ մէկը:

Ա.Ք. Չէ, տեսարաններուն մասին չէ, որ կը խօսէինք, ընդհանուրի մասին էր: Ինչպէ՞ս կ'ուզէր, որ հանդիսատեսը դուրս ելլէ: Ինչ վիճակի մէջ: Ահաւասիկ: Ընթացք մըն է: «Այո՛, բայց...» չկայ: Ատոր համար ալ՝ այդ voyeurisme-ի խնդիրը, որուն մասին կը խօսէիր, անխուսափելի է: Որովհետեւ իրականութեան մը կը համապատասխանէ: Այդպէս եղած է: Եւ ոչ թէ խորհրդանշական կերպով բացատրուած: Այդ նոյն բանը եթէ Անգղիա կամ Գերմանիա կամ Իտալիա ընէին, ձեւ մը պիտի գտնէին թելադրելու համար, որ դուն եթէ ուզես՝ խորհիս (եւ ոչ թէ զգաս), որ այդ կիները բռնաբարուած են, եւ միշտ կարելիութիւն մը ունենաս ատիկա չխորհելու կամ չզգալու: Որովհետեւ թատրոն է, վերջապէս, divertissement մըն է, կ'երթաս, կը նայիս, կամ մտածելու համար է, մտաւորական գոհացում ստանալու համար է, եւ ոչ թէ ցնցուելու եւ գետնին տակը անցնելու որպէս հանդիսատես: Թատրոնին նպատակն է թէ ոչ, չեմ գիտեր, բայց այս էր... բեմադրիչին նպատակը: Եւ անշուշտ նորէն յիշեցնեմ, որ Լեհաստան կը պատահին այս բաները: Եւ իսկապէս Լեհաստանի հանդիսատեսին եւ Ֆրանսայի կամ Ամերիկայի հանդիսատեսին հակադրեցութիւնները բոլորովին տարբեր

էին: Լեհաստանի մէջ միայն կը պատահէր, որ վերջաւորութեան՝ մէկը գայ, ծաղիկ մը ձգէ, ուրիշ մէկը գայ համբուրէ երթայ: Եւ հոն քանի որ իրենց սրահին մէջ կ'ընէինք, իրենց վայրն էր — մենք քիչ մը առաջ կ'ելլենք, չէ՛, ուրեմն հոն եմ, կը տեսնեմ ելլողները: Մեծամասնութիւնը արցունքներով դուրս կ'ելլէր: Երբեք չէ պատահած այնտեղ՝ որ ծափահարեն: Արեւմուտք՝ այո՛: Թատրոն մը տեսայ, տպաւորիչ էր, կը ծափահարեն, կ'ելլան, կ'երթան, եւ մոռցած են արդէն: Ուրեմն նպատակը այդ էր: Հիմա քրիստոնէացման մասին խօսեցար, իրենք քրիստոնէայ են: Որքան ալ իրենց մէջ՝ իրենք իրենց հաւատաւոր չսեպող մարդիկ ալ ըլլան, կու գան այդ մշակոյթէն: Բոլորն ալ լեհ չեն, ի միջի այլոց:

Մ.Ն. Դերասաններուն մասին ես:

Ա.Ք. Հա՛: Աղջիկներէն մէկը՝ կէս տանեմաբացի, կէս՝ անգլիացի է կարծեմ, Սպանիա ծնած, չեմ կարծեր, որ ինքզինք շատ կաթողիկէ զգայ: Երկու իտալացիները կրօնական տիպեր չեն, բայց իտալացի են, գիտէս ինչպէս մեծցած են: Լեհերու պարագային ալ, երկիրը կը զգաս: Ի միջի այլոց՝ տարի մը, բեմադրիչը շատ պնդեց, որ ներկայ ըլլանք Ամենայն Սրբոց օրը: Եւ գացինք: Բան մը գիտէր, որ պնդեց: Վահանը, ես, Վերժինը եւ Մուրատն էինք միասին: Ամենայն Սրբոց օրը, գերեզմանոց կ'այցելեն: Իրիկուն էր, արեւը մարը մտնելու վրայ էր: Կ'երթանք եւ ճամ-

բուն վրայ այդ պզտիկ լամբաները կը ծախեն, մեջը մոմ կ'ըլլայ, գունաւոր: Հսկայ, շատ մեծ գերեզմանոց մը այցելեցինք, հազարներով մարդ կար ներսը: Բոլոր գերեզմաններուն վրայ լամբա մը կար: Հիններուն վրայ ալ, անոնց՝ որ մարդ չունին, հոն ալ լամբա մը կար: Այսքան բազմութիւն եւ այսքան լռութիւն միատեղ չէի տեսած: Ընտանիքներ էին, երիտասարդներ էին, տարիքոտներ էին, երեխայ կար, հազարներով մարդ կար ներսը, միայն ոտքի ձայները կը լսէիր այդ խճաքարերով ծածկուած ճամբաներուն վրայ: Այսքան լռութիւն եւ այսքան բազմութիւն քով քովի, չեմ տեսած: Ասի Լեհաստան է, ահաւասիկ: Քրիստոնէականացումը՝ նոյնպէս: Իրենք արդէն լեհ են, ըսենք՝ Լեհաստանի մէջ կ'ըլլայ կոր ասիկա, եւ այդ տեսանկիւնէն, այդ կեցուածքով: Ո՛չ թէ քրիստոնէական խաղ մը ընելու կամեցողութեամբ: Իրենց մանկութենէն եկած բան մը կայ, ուզես չուզես, առնուազն՝ յարգանք մը կայ: Իսկ զոհը ինչ էր, քրիստոնէայ էր:

Մ.Ն. Այդ մէկը կարծեմ՝ ուրիշ խօսակցութիւն է:

Ա.Ք. Վերջին հաշուով սակայն՝ այդ տեղն ալ վրան փակցուած կեղծ բան մը չեմ տեսներ ես...: Եւ չմոռնանք որ միլլիթը նաեւ կրօնքի իմաստով միլլիթ էր, չէ՞, Օսմանեան կայսրութեան մէջ:

Մ.Ն. Հիմա վերադարձիր այս եկեղեցական երգերու եւ պարսկական ու քրտական...

Ա.Ք. Մէկ հատ ալ՝ թրքական երգ կայ: Եւ մէկ հատ ալ՝ վրացական:

Մ.Ն. Ուրեմն ասոնց բաշխումը ինչպէ՞ս կ'ըլլար երաժշտականօրէն: Կամ տեսողական կողմին հետ ասոնց կապակցութիւնը, քիչ մը եւս կրնամք բացատրել այս ամբողջը:

Ա.Ք. Ֆիլմին մէջ՝ բեմադրիչի նպատակին մասին կը խօսինք նաւուկ վրայ: Այթուողը կը հարցնէ իրեն՝ «Ինչ կ'ուզես ընել»: Կ'ըսէ՝ laboratoire-ի գործ մը չէ, որ կ'ուզենք ընել: Կ'ուզէր ցոյց տալ հայկականը ինչպէս որ կ'ապրէր միւսներուն հետ, մէջ մէջի, միւսներն ալ կային, այդ է, որ կ'ուզէր պահել, այսինքն՝ պատկերազարդումէն դուրս կ'ելլէ (հայկական է նիւթը, ուրեմն հայկական երաժշտութիւն պիտի դնենք), թուրքն ալ հոն է, քիւրտն ալ հոն է, բոլորն ալ հոն են: Հիմա անշուշտ orientaliste բան մը կայ մէջը, երբ խորհիս, որ պարսկականն ալ կայ, բնականաբար: Որովհետեւ անիմաստ է այդտեղ պարսկական ըլլալը, եթէ կ'ուզես անպայման ազգագրական կամ պատմական իրականութիւններուն յարմարի: Լաւ, բայց նորէն ըսեմ՝ Լեհաստան է: Այսինքն՝ եւրոպացիներ են նաեւ, զուտ եւրոպացի են: Այնպէս որ այդքանն ալ պատահեցաւ, այդ: Ես բնաւ չհամոզուեցայ, որ պարսկական ըլլայ այդտեղ, բայց կրնայի ընդունիլ, որովհետեւ համեմատաբար՝ այդ է, ձեռքդ ինչ որ ունիս՝ անով կը զոհանաս:

Մ.Ն. Նորեն սկսինք ուրեմն: Հիմա կայ ազգագրական իրականություն մը, քիւրտ, թուրք, շատ լաւ: Սակայն մեծ մասը ամբողջ տեւողութեան՝ հայ եկեղեցական երգեր են:

Ա.Ք. Մեծ մասը չէ: Քրտականը եւ պարսկականը աւելի են:

Մ.Ն. Քան ինչ:

Ա.Ք. Քան հայկականը:

Մ.Ն. Ինչպէս թէ : Տեւողութեամբ, կ'ուզես ըսել:

Ա.Ք. Այո: Հետաքրքրական է, բոլոր քանդումի պահերուն, օրինակ՝ քրտական երգ կայ: Սիւները երբ կ'իջնան՝ քրտերեն է: Երգողը վանեցի աշուղ մըն է, որուն մեծ մայրերեն մէկը հայ է եղեր, անշուշտ: Սկիզբը կը կարծէի, որ մարդը եթէ անդրադառնայ՝ պիտի նեղուի: Քանդումի պահերուն կ'երգէ կոր: Ընդհակառակը՝ բնաւ, շատ գիտակից էր նիւթին: Եւ նոյնիսկ առանց շատ նիւթին մէջ մտնելու քաղաքական իմաստով, իրեն համար որպէս քիւրտ աշուղ՝ անշուշտ հետաքրքրական էր այսպիսի միջազգային բանի մը մասնակցիլը: Եւ իրեն օտար՝ անծանօթ նիւթ մը չէր Հայոց ցեղասպանութիւնը, ատոր հետ խնդիր ալ չունէր, եւ ըստ երեւոյթին՝ չխանգարուեցաւ, որ քանդումի պահերուն քրտերեն երգէ: Իսկ պարսկերէնները յաճախ՝ կիներուն հետ էր:

Մ.Ն. Հարցում մը եւս ասոնց վերադառնալէ առաջ: Տեղ մը՝ «Հաւատամք» մը կայ: Ո՞ր պահուն:

Ա.Ք. Այդ կը կատարուի, երբ սիւները դեռ մէջտեղն են: Չորս սիւները կը ճաթին, ու աւագ պիտի հոսի, սիւները կու լան: Ատկէ առաջ է: Եւ երբ կը սկսին լալ՝ ատկէ ետքը շատ...

Մ.Ն. Ինչո՞ւ Հաւատամքը:

Ա.Ք. Այդտեղը ուզեց:

Մ.Ն. Հոն մի՞ ըսեր, որ քրիստոնէականացումի շատ բացայայտ երանգ մը չկայ: Որպէս քրիստոնէայ է, որ կը մեռնինք կոր: Այսինքն՝ որպէս նահատակ:

Ա.Ք. Ես չըսի որ այդպէս չէ:

Մ.Ն. Հաւատամք, կ'ըսեն: Որպէս «վկայ» կը մեռնին:

Ա.Ք. Բայց Հաւատամք երբ կ'ըսեն, սիւները կանգուն են: Անոնց մէջտեղն է: Հաւատամքով հանդերձ՝ պիտի քանդուին եւ սիւները պիտի լան: Որովհետեւ գացին տեսան, Խուլէի վանքը, Դատեմի եկեղեցին մնացորդները: Վանքին մնացորդը կը մտնես, եւ կը տեսնես, որ սիւները սղոցուած ու տաշուած են, որպէսզի այսքան մը երկրաշարժով՝ փլին: Ֆիւմին մէջ՝ այդ ալ կայ ու խաղ չէր բնաւ: Շատ ինքնաբոլի կերպով, դերասաններէն մէկը ճեղքին մէջ պզտիկ քարեր խոթեց, իբր թէ սիւնը պիտի

ամրացնել: Եւ ատիկա դարձաւ թատերախաղին *afficher*: Ինքնաբուխ եւ անկեղծ պահ մըն էր: Բոլորը այնքան ցնցուած էին այդ օրերուն, որ ինքնաբերաբար պատահեցաւ: Այդ սիւները կու լան կոր, այո, իսկ Խուլէի վանքը շատ աւելի գէշ վիճակի մէջ է, աւերուած, սիւներուն տակ՝ երկու մեթր փոս, եւ այլն:

Մ.Ն. Ամբողջովին չեն փլցներ կոր, կը սպասեն կոր, որ փլին...

Ա.Ք. Այո, *les intempéries*: Բայց այդ ժամանակ ինչ որ փլցուցին՝ փլցուցին, հիմա այլեւս աչքիդ ամօքներ չեն ըներ կոր: Մշոյ Սուրբ Կարապետը ռմբակոծեցին ուղղակի: Թնդանօթներով իջեցուցին: Իսկ վաթսուներուն, Խծկունքի եկեղեցիները քանդեցին, զինուորական մարզանքով: Վրան կը կրակէին որպէս թիրախ: Հինգ եկեղեցիներէն մէկ հատին՝ մէկ մասը մնաց: Լաւ, չըսի, որ քրիստոնէականացում մը չկայ, կայ, այո,: Նաեւ քանի որ ներքին տրամաբանութեան մասին կը հարցնէիր, այս ալ ըսեմ՝ որ բեմին երկու կողմերուն միջեւ երկխօսութեան սիսթեմ մըն ալ կայ: Այսինքն՝ մէկ կողմէ կանչ մը կու գայ եւ միւս կողմը կը պատասխանէ: Երգով: Գրեթէ միշտ կայ ասիկա:

Մ.Ն. Առաջին հարցումն կը վերաբերէր այն կէտին թէ մեր տեսած-լսածը նոյնքան երաժշտական ներկայացում մըն է, որքան՝ տեսողական եւ թատերական: Կ'ուզէի գիտնալ, թէ ինչպէ՞ն կազմակերպուած է, ժամա-

նակի ընթացքին, բեմադրիչի ուղեղին մէջ, թէ ինչ եղած է քու մասնակցութիւնդ...:

Ա.Ք. Հիմա երբ թատերախաղի մը մէջ՝ գրուածք կայ, զարդարանք մը չէ ատիկա: Նոյնքան կարեւոր է, որքան մնացեալը: Իրար պիտի լրացնեն, այնպէս չէ: Այստեղ ալ՝ գրուածքին տեղ երաժշտութիւնն է, որ – պատկերը եւ երաժշտութիւնը իրար լրացնելով՝ ամբողջութիւն մը կը կազմեն:

Մ.Ն. Փակագիծի մէջ ըսուած... Հայաստան՝ *Gesamtkunstwerk*-ի (զերմաներէնէ բառացի թարգմանուած՝ «ամբողջական արուեստի գործ») գաղափարին շուրջ հանդիպում մը կազմակերպելու գաղափար մը կար: Բայց եթէ հարցը երաժշտականի եւ թատերականի միաձուլումն է, երկու հազար հինգ հարիւր տարի ամառ ալ՝ Յոյներու թատրոնը երաժշտական թատրոն մըն էր: Միայն թատերական չէր, միայն տեսողական չէր: Այս ձեր գործը կապ մը ունի՞ այդպիսի գաղափարի մը հետ:

Ա.Ք. Թերեւս իր մտքին մէջ: Այդ մասին՝ չենք խօսած: Վազներին խօսքը չեղաւ:

Մ.Ն. Հիմա քիչ մը աւելի մանրամասնութիւններու մէջ մտնելով, եկեղեցական երգերէն ինչ երգ, ինչ շարական, ինչ եղանակ:

Ա.Ք. Պիտի ըսեմ, բայց կը շեշտեմ. միշտ պատկերի մը չեն համապա-

տասխաներ: Սկիզբը՝ «Սուրբ սուրբ»ն է: Այդտեղ է որ աղջիկը կու գայ, կը պառկի, վրան հաց կը նետեն: Յետոյ հացը կ'ուտեն: Սկիզբէն մեսաժ մը կայ արդէն: Ատկէ վերջ, դէմ դիմաց Մուրատին հետ քանի մը տուն սաղմոսներ են, որոնց հետ զուգահեռ՝ գանազան պատկերներ կը պատահին, երկխօսութեան ձեւով բան մը պետք էր այդտեղ: Ես շինեցի այդտեղ եղանակը: Սաղմոսներէն մեկնելով: Որովհետեւ այդ սաղմոսները այդ եղանակով չեն ըսուիր, ես շինեցի:

Մ.Ն. Այդտեղ ուղղակի բան մը յօրնեցիր:

Ա.Ք. Հա՛, բայց գիտես՝ մեզի համար յօրինելը նոյն բանը չէ, ինչ որ պիտի ըլլար երգահանի մը համար: Ուրիշ պարագայի մըն ալ յօրինած եմ, Monsieur Ibrahim et les fleurs du Coran-ի ատեն, տարիներով ըրինք, այնտեղ ամբողջ երաժշտութիւնը իմ կողմէս յօրինուած է: Միասին աշխատեցանք, համադրեցինք, այդ մէկը արձանագրած եմ եւ հեղինակային իրաւունքներ կը ստանայի այդտեղէն: Հոս ընդհակառակը՝ պզտիկ մասնակցութիւն մըն էր, վերջացաւ գնաց: Ատոր համար իրաւունք պիտի չպահանջէի: Բան մը յարմարցնել պետք էր, յարմարցուցի:

Մ.Ն. «Սուրբ սուրբ», «սաղմոս»...

Ա.Ք. Ատկէ ետք «Խորհուրդ խորին»ը կայ: Սկիզբը՝ Մուրատը կ'երգէ, վերջը՝ խմբային է: Անկէ վերջ՝ «Արե-

ւագալ»ի երգերէն պզտիկ բաժին մը կայ, Մուրատը կ'երգէ, եւ ես կը միջամտեմ, երբ պիտի իյնան երկու սիւները: Այն ալ պատահական չէ, այն ալ կու գայ այդ պատկերէն, որ նորէն ֆիլմին մէջն է, Երուսաղէմ, երբ ջուրին առջեւը կ'երգեմ՝ ինքը ձայն կը պահէ, անունը Cistern Song դրած է անոր: Ատկէ վերջ՝ «Փառք ի բարձունս»ը կայ, բաժին մը միայն: Անկէ վերջ՝ մինչեւ խաչքարերը հայկական ուրիշ բան չկայ: Աղջկան հարցախուզութիւնը, այդտեղ՝ թրքերէն է, միակ թրքերէն երգը հոն է: Վերջը՝ պզտիկ բաժին մը կայ «Օրհնեցէք, զովեցէք»էն, զոր Չատիկին կ'երգենք: Ծնունդին ալ՝ ընթերցուածներուն պատասխան մըն է: Պզտիկ կտոր մը, երբ աղջիկը իր վրայ հող կը թափէ: Անկէ վերջ՝ մանր կտորներ կու գան, «Լոյս» բառով, երբ խաչքարերուն վրայ կ'ելլեն: Եւ վերջաւորութիւնը...: Այդտեղը օրօր մը կայ, հագիւ կը լըսւի, Տիթթէն շարական մը կ'երգէ, Խաչի շարական մըն է: Եւ վերջաւորութեան՝ «Որդիդ սուրբ, հոգիդ սուրբ» կը սկսի եւ ատոր վրայ «Նոր ծաղիկ»ը կու գայ, Յարութեան երգ է: Եւ վերջը կը շարունակեն միայն աղջիկները, «Ամեն, Հայր սուրբ...»ը, կը լրացնեն: Ըսենք, որ Յարութեան գաղափարով կը վերջանայ:

Մ.Ն. Չգալի չէ հանդիսատեսին համար:

Ա.Ք. Մենք գիտենք:

Մ.Ն. Ինչ Յարութիւն:

Ա.Ք. Այստեղ նստեր՝ կը խօսինք կոր, տեսակ մը յարութիւն է: Տեսակ մը:

Մ.Ն. Ընդուն՛ որ արդարացի էր այդ ընդհանուր տպաւորութիւնս...: Բռնաբարութիւնը բացատրեցիր: Այս վերջին ըսելիքս բեմադրիչի մտքին մէջ թատերախաղին իմաստին հետ կապ ունի: Չոհազործումը կը ներկայացուի որպէս քրիստոնէական նահատակութիւն, martyr:

Ա.Ք. Կրնայ ըլլալ, կրնայ չըլլալ նաեւ: Կախում ունի որ կողմէն կը նայիս, դուն ո՛վ ես: Իրենք քրիստոնէայ մշակոյթի մը մէջ ծնած ու մեծցած մարդիկ են, քրիստոնէայ ըլլան կամ չըլլան: Բայց գիտեմ, որ Եարեքը հաւատացեալ է: Կրնայ քեզի խանգարել, ուրիշին չխանգարել: Այս դիտողութիւնը ֆրանսացի մը կրնայ ընել, ո՛չ թէ լեհ մը: Իրենց համար բնական է:

Մ.Ն. Կը խօսիմ կոր որպէս հայ սակայն, ո՛չ թէ որպէս ֆրանսացի:

Ա.Ք. Ըսել կ'ուզեմ, որ Լեհաստանի մէջ՝ անհաւատ, agnostique, այդ բոլոր մարդիկը տարբեր վերաբերմունք ունին քրիստոնէութեան հանդէպ, քան արեւմտեան Եւրոպա: Յստակօրէն տեսանք այդպէս ըլլալը: Իրենց համար՝ այդ ալ կեանքին մաս կը կազմէ: Ատելութեան հասնող այդ հակազդեղութիւնը չունին: Ֆրանսայի մէջ՝ թապու է ուղղակի:

Մ.Ն. Ահա՛ բաւական խօսեցանք:

Խօսակցութեամբ ուզածս ամրացնել էր այն գաղափարը, որ դուն համահեղինակ ես այս գործին, որ այս գործը պէտք է նկատուի ամբողջական արուեստի գործ, նոյնքան երաժշտական որքան տեսողական, նոյնքան musical որքան թատերական կամ պատմողական...:

Ա.Ք. Չէ: Ինչո՞ւ: «Նոյնքան երաժշտական որքան թատերական»ը՝ ինծի համար ճիշդ չէ: Գրուածքով թատրոն մը կրնաս ռատիոյէն լսել: Կրնաս նաեւ երթալ թատրոնը տեսնել, պատկերներով: Հոս ալ՝ կրնաս երաժշտութիւնը զատեն լսել թերեւս: Սակայն անբակտեյիօրէն իրարու հետ միացած են:

Մ.Ն. Բայց այդ է ըսածս...: Եւ ես առաջին անգամուն՝ այդ մէկը չէի հասկցած: Այդքան տեղ կը գրաւէին կիներու բռնաբարութեան պատկերները եւ համապատասխան voyeurisme-ը որ...

Ա.Ք. Ինչո՞ւ միայն այդ կը տեսնէիր, ուրիշ բան չկամր տեսնելիք:

Մ.Ն. Միայն այդ կար: Գոնէ այդ էր իմ տեսածս:

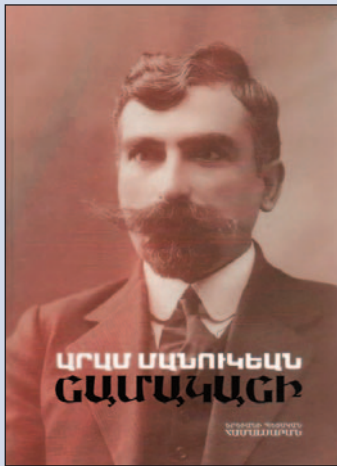
Ա.Ք. Այր մարդիկը ուղղակի սպաննուեցան: Կիները սպաննուելէ առաջ՝ կը բռնաբարուէին:

Մ.Ն. Այս էր նիւթը: Շնորհակալ եմ:

Ա.Ք. Ես շնորհակալ եմ:

«Արմինե, բոյրս», լուսանկարը՝ Karol Jarek-ի

**Արամ Մանուկեան.
Նամականի**

Խմբագիր՝ Երուանդ Փամպուլեան

Երեւանի պետական համալսարանի Հայագիտական հետազոտութիւններու հիմնարկը լոյս ընծայեց պատմաբան Երուանդ Փամպուլեանի կողմէ կազմուած, խմբագրուած եւ ծանօթագրութեամբ օժտուած *Արամ Մանուկեան. Նամականի* հատորը: 2018-ին Երեւանի պետական համալսարանի հրատարակչութեան տպագրութիւնը հանդիսացող այս հատորէն տպուած է 1000 օրինակ, կը բաղկանայ 672 էջերէ եւ մէկ ներդիր քարտէսէ:

Ժողովածուն կը բովանդակէ ամբողջութիւնը հիմնականին մէջ Պոսթընի Յ. Յ. Դաշնակցութեան արխիւներուն մէջ պահպանուած Արամ Մանուկեանի (Սարգիս Յովհաննիսեանի) նամակներուն, որոնք կը ցոլացնեն անուանի յեղափոխականին աւելի քան տասնամեակի մը վրայ (1904-1915) երկարող գործունէութիւնը: Նամակները նոր լոյս կը սփռեն եւ կը վկայեն այն բախտորոշ դերակատարութեան մասին, զոր ան ունեցած է ազգային-ազատագրական պայքարին՝ յատկապէս յաղթանակով պսակուած Վան-Վասպուրականի հայրենի ինքնապաշտպանութեան գործին մէջ:

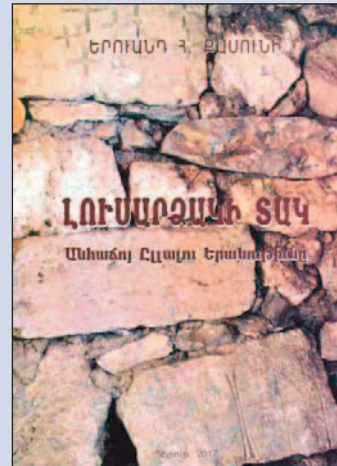
**Պետրոս Դուրեանի
երկերուն**

Խմբագիր՝ Սեւան Տէյիւմենճեան

Պետրոս Դուրեանի երկերուն նոր հրատարակութիւնը՝ *Պետրոս Դուրեանի երկերուն* կը բովանդակէ հեղինակին բանաստեղծութիւնները, յօդուածներն ու նամակները՝ տըրւած ծանօթագրական ճոխ տեղեկութիւններով, ինչպէս նաեւ կենսագրական հարուստ տուեալներով, խմբագրութեամբ Սեւան Տէյիւմենճեանի:

Հրատարակութիւնը նախատեսուած է ոչ միայն համայնքային դպրոցներու ուսուցիչներուն ու աշակերտութեան համար, այլ նաեւ բոլոր անոնց համար, որոնց հոգիներէն ներս վառ կը մնայ Պետրոս Դուրեանի հանդէպ սերը, ինչպէս նաեւ առհասարակ բանաստեղծութեան նկատմամբ վառ հետաքրքրութիւնը:

Գիրքը լոյս տեսած է «Արաս» հրատարակչատունէն, 2018-ին:

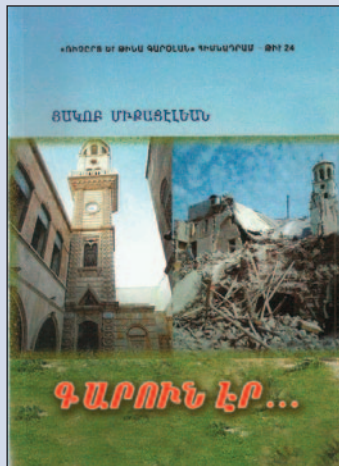

**Լուսարձակի տակ. անհաճոյ
ըլլալու գաղտնիքը**

Հեղինակ՝ Երուանդ Յ. Քասունի

Պէյրուքի մէջ 2017-ին լոյս տեսաւ Երուանդ Յ. Քասունիի *Լուսարձակի տակ. անհաճոյ ըլլալու գաղտնիքը* հատորը, բաղկացած՝ 328 էջերէ:

Գիրքը բաղկացած է շարք մը բաժիններէ, յօդուածներէ եւ յաւելումական բաժինէ մը: Անոնք կը վերաբերին հայ ժողովուրդին դէմ գործադրուած Յեղասպանութեան, այս գծով բազմաստիճան ու բազմագոյն ամպիոններէ բարձրացած պահանջատիրութեան ծայնին, պահանջատիրութեան հետապնդման ուղիին վրայ Հայաստանի պետութեան դերին: Հեղինակը կ'անդադառնայ պահանջատիրութեան բովանդակութեան՝ հող, բռնագրաւուած Արեւմտեան Հայաստան ու Հայկական Կիլիկիա, հայրենակերտումին, Հայաստան-սփիւռք յարաբերութիւններուն, անկախութեան եւ ազգային, հայկական ու Հայաստանի կապուած զանազան հարցերու:

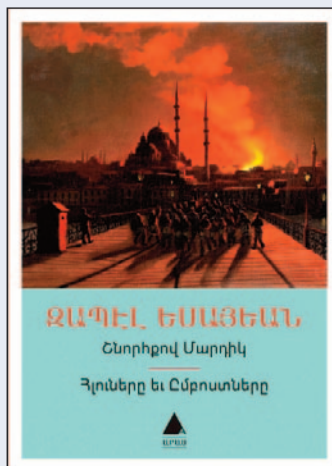
Գարուն էր...

Յեղինակ՝ Յակոբ Միքայելեան

Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան «Ռիչըրտ եւ Թինա Գարօյան» հիմնադրամին կողմէ լոյս տեսաւ Յակոբ Միքայելեանի *Գարուն էր...* հատորը, որ կը բովանդակէ պատմուածքներ, ակնարկներ եւ նշմարներ սուրիական պատերազմի հէնքին վրայ:

244 էջերէ բաղկացած գիրքին մէջ Յակոբ Միքայելեան կը ներկայացնէ մերօրեայ Հայէպը (2011-2018), իր ապրած պատերազմի արհաւիրքով, քանդուծով, սարսափազդու տեսարաններով եւ հայութեան բաժին ինկած տառապանքով: Ան լոյսին կը բերէ Հայէպի մէջ հայ թէ տեղացի ժողովուրդին ապրած գեհեհային վիճակը, հեղձուցիչ պայմանները, հայաբոյր գաղութին ստացած բազմաբնոյթ վերքերը, հայութեան յոյգերն ու ցաւերը, ինչպէս նաեւ՝ դէպի ապագայ նայելու հաւաքական կամքի ու հաւատքի արտայայտութիւնները:

Յեղինակը կ'ուզէ մոռացութենէ փրկել թէեւ դառն, սակայն հայրութեան հաւաքական կեանքին վերաբերող դէպքեր, ապրումներ եւ փորձառութիւն:

Շնորհքով մարդիկ եւ Հիւները եւ ըմբոստները

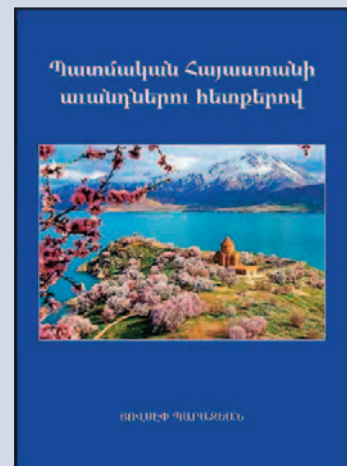
Խմբագիրներ՝ Գրիգոր Պըլտեան, Սեւան Տէյիրմենճեան

«Արաս» հրատարակչատունէն լոյս տեսաւ Չապէլ Եսայեանի *Շնորհքով մարդիկ եւ Հիւները եւ ըմբոստները* վէպերը:

Շնորհքով մարդիկ կը պատմէ անցեալին ամիրայական վերնախաւին պատկանող պոլսեցի ընտանիքի մը մուշի մնացած պատմութիւնը, անոր զաղտնիքները եւ կը բացայայտէ ներքին փտածութիւնը: Սկիւտարի ու Բերայի մէջ ընթացող պատումը կը հիւսուի Յակոբի ու Չարուհիի շուրջ: Վէպին մէջ կը ներկայացուին նաեւ Պոլսոյ գեղեցկութիւնները:

Գիրքին մէջ տեղ գտած միւս վէպը կը կոչուի *Հիւները եւ ըմբոստները*, որ առաջին անգամ կը հրատարակուի առանձին հատորի մը մէջ, կը ներկայացնէ Համիտեան բռնապետութեան շրջանէն պոլսահայ իրականութենէն դուրս գալը:

Բացի այս վէպերէն, հատորի աւարտին գետեղուած է Ֆրանսահայ գրագէտ Գրիգոր Պըլտեանի *Երկու վէպեր* խորագրեալ վերջաբանը եւ բանասէր Սեւան Տէյիրմենճեանի մէկ ուսումնասիրութիւնը, ուր ցոյց կը տրուի *Շնորհքով մարդիկ* վէպի պոլսական ու սովետական հրատարակութիւններուն տարբերութիւնները:

Պատմական Հայաստանի աւանդներու հետքերով

Յեղինակ՝ Յովսէփ Պարագեան

Յունաստանի մէջ լոյս տեսաւ Յովսէփ Պարագեանի *Պատմական Հայաստանի աւանդներու հետքերով* գիրքը, բաղկացած 68 էջերէ: Գիրքը հրատարակուած է Յունաստանի Հայ մշակութային եւ կրթական միութեան Շրջանային վարչութեան նախաձեռնութեամբ:

Արեւմտեան Հայաստանի տարբեր շրջաններ ու բնակավայրեր այցելած Յովսէփ Պարագեան ականատեսի վկայութիւններ եւ աշխարհագրական ու պատմական տեղեկութիւններ կը փոխանցէ Անիի, Կարսի, Մուշի, Մշոյ դաշտի, Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետի եւ Առաքելոց վանքերուն, Պիթիսի, Վանի, Վարազայ, Սուրբ Բարթողիմէոսի, Աղթամարի Սուրբ Խաչ եւ Նարեկայ վանքերուն, Էրզրումի, անոր Սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ, Կարմիր վանքին եւ Խաչկավանքին, Երզնկայի, Կամախի Պայագիտի, Արարատի ու Իգդիրի մասին, միաժամանակ բաղդատութիւններ կատարելով անցեալին ու ներկային միջեւ:

Հասկաքաղ. Միհրան Թումանյան (1890-1973)

Պատկերագիրք եւ գիտական յօդուածներ

Collecting the seeds. Mihran Tounmajan (1890-1973)

Catalogue and articles

Համադրող եւ յառաջաբանի հեղինակ՝

Նայիրի Խաչատուրեան

Պատասխանատու խմբագիր՝

Գայանէ Ամիրադեան

Հրատարակութիւն Կոմիտասի

թանգարան-ինստիտուտի

Երեւան, 2018

Հասկաքաղ երկլեզու հատորը, 211 էջ, լոյս տեսած է Երեւան, Մայիս 2018-ին, որպէս Երեւանի Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտի հրատարակութիւն, երաժիշտ, ազգագրագէտ, Կոմիտասի նշանաւոր աշակերտներէն՝ Միհրան Թումանյանի նուիրուած ցուցահանդէսին առթիւ, որուն համադրողն էր արեւեստաբան Նայիրի Խաչատուրեանը:

Հատորը կ'ընդգրկէ ցուցադրութեան ցուցանմոյշներն ու գիտական յօդուածները, որոնք կ'անդրադառնան Միհրան Թումանյանի կեանքին ու գործունէութեան մանրամասնութիւններուն, անոր երաժշտագիտական եւ բանահաւաքական ժառանգութեան առանձին դրսեւորումներուն: Պատկերագիրքին մէջ նաեւ ձայնասկաւառակ մը զետեղուած է, որուն երաժշտական կատարումները Թումանյանի գրի առած երաժշտական-բանահիւսական նմոյշներն են՝ թէ՛ արխիւային եւ թէ՛ նոր ձայնագրութիւններ, իր ծննդավայր Կիւրինէն, Պարտիզակէն, Մեծ նոր գիւղէն, Կեսարիայէն, Խարբերդէն, Եդեսիայէն, Չմշկածագէն, Բինկեանէն, Ակնէն, Երզնկայէն, Բալուէն, Տիգրանակերտէն, Մուշէն, Կարինէն, Սուրմալուէն, Պիթլիսէն, Խլաթէն, Վանէն եւ այլ շրջաններու երգերն ու ազգագրական այլազան նմոյշները:

Ցուցադրութեան անհրաժեշտ նմոյշները, որոնք ամբողջական պատկերացում մը կու տան Միհրան Թումանյանի կեանքին եւ անցած ուղիին մասին, նաեւ տեղ գտած են այս հատորին մէջ: Արխիւային այդ նիւթերը տրամադրած են Եղիշէ Չարենցի անուան գրականութեան եւ արուեստի թանգարանը, Հայաստանի Գիտութիւններու ազգային ակադեմիոյ Արուեստի հիմնարկը, Հայաստանի Ազգային գրադարանը, Հայաստանի Հանրային ձայնասփիւռը, ինչպէս նաեւ Թումանյան, Մեսրոպեան, Տինքճեան, Գրիգորեան եւ Թագակչեան ընտանիքները:

Հրատարակություն
Համագգայինի
Կեդրոնական վարչություն